

TAMPEREEN YLIOPISTO
Johtamiskorkeakoulu
Hallintotiede

NÄKÖKULMIA VASTUUSEEN FRANZ KAFKAN TEOKSESSA
OIKEUSJUTTU

Hallintotiede
Pro gradu -tutkielma
Toukokuu 2015
Ohjaajat: Jari Stenvall/ Juha Vartola

Tuukka Savimäki

TIIVISTELMÄ

Tampereen yliopisto	Johtamiskorkeakoulu, hallintotiede
Tekijä:	SAVIMÄKI TUUKKA
Tutkielman nimi:	Näkökulmia vastuuseen Franz Kafkan teoksessa Oikeusjuttu
Pro gradu -tutkielma:	76 sivua
Aika:	Toukokuu 2015
Avainsanat:	vastuu, Kafka, virkamies, byrokratia, läpinäkyvyys

Tutkielmassa tarkastelen vastuuta ja sen rakentumista Franz Kafkan teoksessa Oikeusjuttu (Der Prozeß 1925). Oikeusjuttu on kuvaus yksittäisen henkilön taistelusta läpäisemättömältä tuntuvaan byrokratiakoneistoa vastaan. Aineistona on kaunokirjallinen teos, mutta tutkimusasetelma on hallintotieteellinen. Tutkimuskysymyksinä ovat: minkälaisia vastuun muotoja teoksen kuvaamasta maailmasta on tunnistettavissa, ja mitä annettavaa teoksella on nykyhallintoa koskevalle tutkimukselle? Tutkielmassa perehdytään Kafkasta ja Oikeusjutusta tehtyihin hallintotieteellisiin tutkimuksiin sekä Kafkan ja Max Weberin väliseen suhteeseen. Aihe on tärkeä, koska vastuukysymysten ja kansalaisten oikeuksien tulisi olla aina läsnä, kun tarkastellaan julkisen vallan käyttöä. Kirjassa kuvatun dystopian kautta on mahdollista tutkia yhteiskuntaa, jossa kansalaiset ovat alistetussa asemassa kasvottoman byrokratiakoneiston edessä.

Vastuun rakentumista Oikeusjutussa tarkastellaan kolmella tasolla. Mikrotasolla tutkimuksen kohteena on yksilöllinen vastuu, jota tarkastellaan eksistentiaalisen ihmiskäsityksen kautta. Mesotasolla vastuun rakentumista tarkastellaan roolien ja vuorovaikutuksen näkökulmasta, kun taas makrotasolla tutkimuksen kohteena ovat institutionalisoituneet roolit ja rakenteet. Tarkastelun kohteena on kolme Oikeusjutusta nostettua teemaa: pidätystilanne, läpinäkyvyys ja verkostot. Metodina on aineistolähtöinen sisällönanalyysi, jossa Oikeusjuttua käsitellään hermeneuttisen lukutavan ja hermeneuttisen kehän avulla.

Keskeisinä löydöksinä tutkimuksessa olivat virkamiesten yksilöllisen vastuun ja toiminnan läpinäkyvyyden puuttuminen sekä järjestelmän vieraantuneisuus todellisuudesta. Virkamiesten näkökulmasta tärkeimpiä vastuun muotoja ovat hierarkkinen ja oikeudellinen vastuu. Tekojen moraalisuus ja oikeudenmukaisuus määrittellään organisaation oman logiikan ja rationaalisuuden mukaan, eikä toiminnalle tarvitse hakea legitimaatiota organisaation ulkopuolelta käsin. Vastuu toiminnan oikeellisuudesta on ylemmillä virkamiehillä, eivätkä käskyjen perusteet edes ole alempien virkamiesten tiedossa. Läpinäkymätön rakenne tekee toiminnan ennustettavuuden mahdottomaksi ja aiheuttaa kafeinamaisen tunnelman, jossa kansalainen kokee byrokratian kasvottomaksi, ahdistavaksi ja painajaismaiseksi. Läpinäkymättömyys myös mahdollistaa korruption ja oman edun tavoittelun. Oikeusjuttu toimii varoittavana esimerkkinä pitkälle viedystä rationalisoinnista, jossa yksilöllinen vastuu ja eettisyys jäävät byrokratian jalkoihin.

Tutkimuksessa verrataan myös Oikeusjutun virkamiesten ja hallinnon toimintaa suomalaiseen malliin. Suomalaisessa julkishallinnossa on sisäänrakennettuna mekanismeja, joilla pyritään estämään Oikeusjutun kaltaiset absurdit ja kansalaisia alistavat tilanteet. Hyvän hallinnon periaatteet ja hallinnon oikeusperiaatteet antavat virkamiesten toiminnalle raamit, joiden myötä kansalaisten yhdenvertainen kohtelu ja toiminnan läpinäkyvyys pyritään turvaamaan.

Sisällysluettelo

1.	JOHDANTO.....	5
2.	TUTKIMUKSEN LÄHTÖKOHDAT	7
2.1.	Tutkimuksen tavoitteet	7
2.2.	Aikaisempi tutkimus Suomessa	9
2.3.	Tutkimusaineisto ja metodi	10
2.4.	Tutkimuksen rakenne	11
3.	SUOMEN JULKISHALLINNON OMINAISPIIRTEITÄ	12
3.1.	Virkamiesasema ja virkamieslaki	12
3.2.	Hallintolaki ja hallinnon oikeusperiaatteet	13
4.	VASTUU.....	15
4.1.	Vastuun käsite	16
4.2.	Vastuun rakentuminen	19
4.2.1.	Vastuun subjektiivinen luonne	19
4.2.2.	Huono usko.....	20
4.2.3.	Subjektiivinen vastuu julkishallinnossa	21
4.2.4.	Vastuun rakentuminen rooleissa.....	23
4.2.5.	Roolit julkishallinnossa	24
4.2.6.	Institutionalisoituneet roolit ja vastuu	26
4.2.7.	Eettiset säännöt.....	28
4.3.	Yksilöllinen vastuu julkishallinnossa	30
4.3.1.	Eettinen pohdinta ja moraali yksilöllisenä vastuuna	30
4.3.2.	Harkinta yksilöllisenä vastuuna	31
5.	HERMENEUTIikka.....	35
5.1.	Denotaatio ja konnotaatio.....	35
5.2.	Tulkinta ja ymmärtäminen	36
5.3.	Hermeneuttinen lukutapa	37

5.4.	Hermeneuttinen kehä	38
6.	FRANZ KAFKA JA OIKEUSJUTTU	40
6.1.	Franz Anton Kafka.....	40
6.2.	Oikeusjuttu	42
6.3.	Kafkamaisuus.....	44
6.4.	Kafka ja hallintotieteellinen tutkimus.....	46
6.5.	Kafka ja Weber	48
7.	AINEISTON ANALYYSI JA TULKINTA	51
7.1.	Pidätys	51
7.1.1.	Vallankäyttäjien näkökulma	51
7.1.2.	Vallankäytön kohteen näkökulma	54
7.2.	Läpinäkyvyys.....	56
7.2.1.	Laki ja tuomioistuimet	56
7.2.2.	Kansalaisten ja virkamiesten välinen suhde.....	58
7.3.	Verkostot	60
7.3.1	Asianajajat	60
7.3.2.	Verkostot ja sensemaking -teoria.....	62
7.3.3.	Verkostot ja vastuu.....	64
8.	JOHTOPÄÄTÖKSET JA POHDINTA	66
	LÄHTEET.....	73

1. JOHDANTO

Tutkielmassa tarkastelen Franz Kafkan luomaa maailmaa hallintotieteiden näkökulmasta. Lähdeaineistona on Kafkan kirjoittama teos Oikeusjuttu (Der Prozeß 1925), joka on fiktiivinen kertomus prokuristi Josef K:n taistelusta oikeusjärjestelmän koneistoa vastaan. Kirjan alussa Josef K. pidätetään ilman, että hänelle kerrotaan pidätyksen syytä. Kirjan ensimmäisestä virkkeestä käy ilmi tilanteen luonne:

Joku oli varmasti panetellut Josef K:ta, sillä eräänä aamuna hänet pidätettiin ilman että hän olisi tehnyt mitään pahaa. (Kafka 2011, 5.)

Pidätyksen syy ei selviä myöhemminkään kirjassa vaan jää mysteeriksi. Tämän kaltaisia pidätyksiä ja vangitsemisia ei tapahdu pelkästään romaaneissa, vaan ne ovat jatkuvasti läsnä todellisessakin elämässä. Esimerkiksi Kiinassa ja Venäjällä tehdyt vangitsemiset ovat olleet jo pitkään ihmisoikeusjärjestöjen huomion kohteena. Tässä tutkimuksessa kiinnostuksen kohteena ovat erityisesti vastuukysymykset tämän kaltaisissa tilanteissa.

Oikeusjuttu on aineistona hedelmällinen hallintotieteelliselle tutkimukselle. Kirjassa käsitellään virkamiehiä, organisaatioita ja byrokratiaa kansalaisen näkökulmasta. Lukija pystyy samaistumaan päähenkilön tuskaan ja ahdistukseen, kun asiat eivät etene halutulla tavalla. Hallintotieteen näkökulmasta keskiössä ovat monet perustavanlaatuiset asiat, kuten esimerkiksi vastuu, läpinäkyvyys ja julkisen vallan käyttö. Kaunokirjallisuus on usein askeleen edellä tiedettä yhteiskunnallisten ilmiöiden kuvaamisessa. Fiktion kirjoittaminen on huomattavasti vapaampaa ja vähemmän säädeltyä verrattuna tieteelliseen tutkimukseen. Kirjailijan ei tarvitse olla aina oikeassa eikä fiktiivisten kertomusten tarvitse perustua faktoihin, vaikka ne voivat niihin nojatakin. Pinnan alla muhivien yhteiskunnallisten muutosten tai epäkohtien kuvaaminen kirjoissa voi tarkkasilmäisen kirjailijan kirjoittamana tuoda esiin asioita ja yhteiskunnallisia ilmiöitä, joita on tieteissä vaikea tutkia. (Saaristo & Jokinen 2006, 30–31.) Romaaneissa voidaan myös kuvata teemoja, jotka ovat arkoja ja vaikeasti lähestyttäviä empiirisessä tutkimuksessa. Esimerkkeinä tämän kaltaisista teoksista ovat George Orwellin Eläinten vallankumous ja Vuonna 1984. Myös A. A. Milnen Nalle Puh -kirjojen sekä Tove Janssonin Muumi -kirjojen on tulkittu sisältävän teemoja, jotka kumpuavat oman aikansa yhteiskunnallisista oloista, kuten esimerkiksi sodasta.

Uusien ilmenemismuotojen myötä taiteet ja viihde ovat yhä enemmän läsnä ihmisten elämässä. Funktionalistisesta näkökulmasta tarkasteltuna taiteilla ja kaunokirjallisuudella on yhteiskunnan jatkuvuutta ja kiinteyttä ylläpitävä tehtävä. Niiden kautta määrittelemme kulttuuriamme ja

itseämme jatkuvasti uudelleen. Jokaisella kulttuurilla on omat sankarinsa, jotka voivat olla todellisia tai fiktiivisiä (Hofsted, Hofstede & Minkov 2010, 8). Esimerkiksi Väinö Linnan Tuntemattoman sotilaan vaikutus suomalaiseen kulttuuriin ja siihen, miten ihmiset kuvittelevat jatkosodan tapahtumia mielessään, on edelleen merkittävä. Etenkin kirjasta tehty elokuva muodostaa nykyään merkittävän osan suomalaisten itsenäisyyspäivän viettoa yhdessä Linnan juhlien kanssa. Nämä traditiot ylläpitävät omalta osaltaan kansallista identiteettiämme ja luovat yhteenkuuluvuuden tunnetta toisten suomalaisten kanssa (ks. esim. Anderson 2007).

Kirjallisuus ja muut taiteen lajit vaikuttavat ihmisten ajattelumalleihin ja ovat osaltaan rakentamassa sosiaalista maailmaamme ja merkityksiä. Sosiaalisen konstruktivismin mukaan taiteilla on suora yhteys ajatteluun ja arkielämään. Tämä näkyy myös työpaikoilla ja organisaatiokäyttäytymisessä. Tulkitsemme taiteita aina omalla tavallamme ja omien kokemustemme kautta. Samalla luomme niiden kautta merkityksiä omaan elämäämme sekä ympäröiviin rakenteisiin. Oikeusjutun kaltaiset dystopiat muistuttavat siitä, että tietynlaiset kehityskulut yhteiskunnassa ja julkisessa hallinnossa voivat olla vaarallisia, vaikka ne lähtökohtaisesti tuntuisivatkin rationaalisilta.

2. TUTKIMUKSEN LÄHTÖKOHDAT

2.1. Tutkimuksen tavoitteet

Tutkielman ensisijaisena tavoitteena on pyrkiä tunnistamaan ja analysoimaan vastuun muotoja Oikeusjutussa. Kirjasta nousevia vastuun muotoja käsitellään nyky-yhteiskunnasta käsin hallintotieteellisen käsitteistön avulla, ja kiinnostus kohdistuu erityisesti yksilölliseen vastuun ottamiseen tai ottamatta jättämiseen. Toisena tavoitteena on pohtia teoksen merkitystä hallintotieteellisessä tutkimuksessa ja virkamiesten käytännön työssä. Tutkimuskysymykset ovat:

1. Minkälaisia vastuun muotoja teoksen kuvaamasta maailmasta on tunnistettavissa?
2. Mitä annettavaa teoksella on nykyhallintoa koskevalle tutkimukselle?

Keskeisimpänä käsitteenä tutkimuksessa on vastuu. Vastuu on perustavan laatuinen käsite hallintotieteellisessä tutkimuksessa ja siihen liittyviä kysymyksiä on pohdittu maailmassa jo vuosituhansia. Vastuun tutkimisessa on tärkeää ottaa huomioon tutkittavan yhteiskunnan sosiaaliset, taloudelliset, historialliset ja kulttuuriset tekijät. Vastuullisuus käsitetään usein eritavalla riippuen siitä, kuka tulkinnan tekee. (Mäntysalo & Salminen 2013, 7.) Tässä tapauksessa vastuusuhteiden tutkiminen on erityisen haastavaa, koska fiktiivinen teksti antaa lukijalle vain rajallisen määrän tietoa niistä olosuhteista, joissa kirjan tapahtumat käydään. Tekstin merkitykset ovat monimuotoisia ja niiden tulkitseminen riippuu myös lukijasta. Fiktiivistä tekstiä voi siitä huolimatta tulkita ja ymmärtää perustellusti eri näkökulmista, kunhan pystyy perustelemaan lukutapansa muille.

Tutkimusasetelmana hallintotieteellisen ja kirjallisuustieteellisen tutkimuksen yhdistäminen asettaa omat haasteensa. Tutkimuksen pääpaino on hallintotieteissä, mutta tutkimusaineiston luonteen vuoksi myös kirjallisuustieteellinen näkökulma on esillä varsinkin tekstin analysointivaiheessa. Tässä apuna ovat Kafkasta tehdyt hallinto- ja kirjallisuustieteelliset tutkimukset. Tutkimuskohteena on teoksen miljöö ja Kafkan luoma fiktiivinen maailma, jossa korostuvat absurdit piirteet. Nämä piirteet ovat teoksen maailmassa todellisia, joten faktan ja fiktion suhdetta on tarkasteltava teoksen omilla ehdoilla. Esimerkiksi korruptioksi luokiteltavan toiminnan tunnistaminen kirjan tapahtumien perusteella ei ole ongelmatonta, koska ei ole itsestään selvää, että fiktiivisesti luodussa tekstissä pätevät samat lainalaisuudet kuin todellisessa maailmassa. Näin ollen Oikeusjutusta tehtyihin aiempiin tutkimuksiin perehtyminen on tärkeää, jotta tulkinnan virheellisyys saadaan minimoitua. Tarkoituksena ei ole kuitenkaan tehdä kirjallisuusanalyysiä, koska kyseessä on hallintotieteellinen tutkimus. Tulkinnat pohjautuvat ensisijaisesti Kafkasta ja kirjasta tehtyihin tutkimuksiin ja niissä esille nostettuihin teemoihin.

Aineistoa on rajattu tutkimuksessa siten, että tarkastelun kohteeksi on valittu kolme teemaa, jotka kirjasta tehdyistä tutkimuksissa on myös nostettu esille. Ensimmäinen teema on heti kirjan alussa tapahtuva kirjan päähenkilön pidätys. Pidätyksen tekee erityiseksi se, että sen syytä ei kerrota, eikä syy selviä missään vaiheessa kirjan edetessä. Tämän kaltaisia pidätyksiä tapahtuu, paitsi tämän kirjan alussa, myös todellisuudessa ympäri maailmaa. Tämän tutkimuksen mielenkiinto kohdistuu erityisesti vastuukysymyksiin tämän kaltaisissa tilanteissa, kun toimitaan määräysten mukaisesti ilman niiden kyseenalaistamista.

Toisena teemana on läpinäkyvyys. Tämä teema on kirjan tapahtumissa jatkuvasti läsnä. Kirjassa kuvataan päähenkilö Josef K:n oikeusjutun etenemisestä ja hänen taisteluaan byrokratiakoneistoa vastaan. Oikeusprosessin käytännöistä ei tietoa saatavilla, eikä neuvoja anneta viralliselta taholta. Byrokratia ja koneisto, joita vastaan päähenkilö kirjassa taistelee, pysyttäytyy kasvottomana ja torjuu kaikki lähestymisyrietykset. Edes vangitsemisen syytä ei kerrota, mikä näin suomalaisen oikeusjärjestelmän näkökulmasta tarkasteltuna tuntuu erittäin oudolta. (Kafka 2011.) Toiminnan läpinäkyvyys, tietojen saatavuus ja päätösten avoimet perustelut ovat Suomessa virkamiesten toiminnan peruslähtökohtia. Niiden avulla voidaan varmistaa virkamiesten puolueettomuus ja kansalaisten oikeuksien toteutuminen. Näitä uhkaava toiminta, kuten tietojen salaaminen asianomaisilta luovat mahdollisuuksia korruption leviämiseksi. (Mäntysalo & Salminen 2013, 10–11.)

Kolmantena teemana ovat verkostot. Oikeusjutussa on monenlaisia verkostoja, joiden varassa henkilöt toimivat. Kirjan päähenkilö luo ympärilleen auttamisverkoston oikeusjärjestelmän ulkopuolisista toimijoista, koska apua ei ole saatavilla virallisilta tahoilta. Virkamiehillä on myös omat epäviralliset verkostonsa, joiden varassa he ajavat lähinnä omia etujaan. Verkostojen yhteydessä käsitellään myös sensemaking-teoriaa, joka liittyy tiedonhankinnassa vastaan tulevien kognitiivisten kuilujen ylittämiseen (Dervin 1998, 39).

Kirjassa esiintyvien vastuun muotojen tunnistamisen jälkeen on myös mahdollista arvioida samankaltaisten ilmiöiden esiintyvyyttä reaali maailmassa. Kuten alussa mainittiin, tutkimuksen toisena tavoitteena on arvioida, mitä annettavaa teoksella on nykyhallintoa koskevalle tutkimukselle ja hallinnossa työskenteleville virkamiehille. Tämän arvioinnin mahdollistamiseksi tutkielmassa tuodaan esille myös joitakin suomalaisen hallinnon ominaispiirteitä ja tekijöitä, joilla voidaan ehkäistä Oikeusjutun kaltaisen kasvottoman organisaation syntymistä. Tutkimusaihe on tärkeä, koska vastuuseen liittyvät kysymykset ovat jatkuvasti läsnä, kun käytetään julkista valtaa ja arvioidaan julkisen sektorin toimintaa.

2.2.Aikaisempi tutkimus Suomessa

Yhteiskunnallisia ilmiöitä ja teemoja on mahdollista tutkia tieteellisesti kaunokirjallisuuden ja muiden taiteen muotojen avulla. Kaunokirjallisuuden käyttö aineistona hallintotieteellisessä tutkimuksessa on Suomessa verrattain harvinaista, mutta ei suinkaan ennen kuulumatonta. Kirjojen lisäksi myös elokuvia on käytetty aineistona tutkimuksessa. Esimerkiksi Jari Stenvall (1991) tutki pro gradu -työssään virkamiehiä vanhoissa suomalaisissa elokuvissa. Elokuvissa esitetyt stereotyyppiset kuvaukset heijastavat omaa aikaansa ja käsityksiä virkamiesten ominaispiirteistä. Kun vanhoja elokuvia tutkitaan nyky-yhteiskunnasta käsin, on mahdollista tarkastella myös virkamiesaseman muuttumista sekä yhteiskunnan olosuhteiden ja arvojen vaikutusta virkamiesten rooleihin.

Harri Hietikko (2008) on tutkinut väitöskirjassaan ”Valta, johtajuus, tuho ja toivo J.R.R. Tolkienin teoksessa Taru Sormusten Herrasta eli ’Management by Sauron’” valtaan ja johtajuuteen liittyviä ilmiöitä fantasiakirjassa. Hänen keskeisenä tavoitteenaan oli tutkia, onko kaunokirjallisella teoksella jotakin konkreettista annettavaa nykypäivän työyhteisöjä johtaville esimiehille (Hietikko 2008, 17).

Markku Temmes (2005) on käsitellyt artikkelissaan ”Pohjoismaiset dekkarit poliisilaitosten todellisuuden kuvaajina” dekkarikirjallisuutta poliisihallinnon hallintotieteellisen analysoinnin apuna. Hänen artikkelinsa tavoitteena oli myös toimia avauksena kirjallisuuden käyttämiseksi hallintotieteellisessä tutkimuksessa. Kaunokirjallisuuteen perustuvaan hallintotieteellistä tutkimusta on tehty jo aiemmin Ruotsissa. Inge Johnssonin (1978) tutkimus ”Maktens vertyg” käsittelee virkamiesten asemaa ja hallintokuvausta ruotsalaisen kirjallisuuden yhteiskuntakuvauksissa. Temmes mainitseekin, että tämänkaltainen tutkimus on suomalaisen kirjallisuuden pohjalta vielä tekemättä (Temmes 2005, 46–47).

Temmes ja Ruohonen (2007) ovat myös kirjoittaneet artikkelin ”Poliisin yhteiskuntavastuu – pohdiskelua organisaatiotutkimuksen ja Matti Yrjänä Joensuun romaanien pohjalta”, jonka tarkoituksena on tarkastella poliisin yhteiskuntavastuuta hallintotieteellisen tutkimuksen sekä Matti Yrjänä Joensuun Harjunpää-sarjan rikosromaanien näkökulmista. Ruohonen (2005) on myös tehnyt väitöskirjansa ”Paha meidän kanssamme. Matti Yrjänä Joensuun romaanien yhteiskuntakuvasta.” samasta aihepiiristä sosiologisesta näkökulmasta.

Kaunokirjallisuuden avulla on mahdollista ottaa osaa monenlaisiin teoriakeskusteluihin. Matti Yrjänä Joensuun romaaneissa kuvataan poliisiorganisaatioiden toimintaa ruohonjuuritasolla, ja esille tuodaan mm. jännitteitä organisaatioiden hierarkiassa, poliisietiikan ongelmakohtia ja yhteiskuntapoliittista analyysiä (Ruohonen & Temmes 2007, 77–79). Hietikon väitöskirjassa

keskitytään romaanissa esiintyviin johtamisominaisuuksiin ja niiden merkitykseen sosiaalisessa kanssakäymisessä. Vaikka kyseessä on fantasiakirja, johtamisominaisuudet ovat samankaltaisia kuin todellisessa elämässä. Tilanteet ovat äärimmäisen vaativia, ja johtajilta vaaditaan erilaisten johtamisulottuvuuksien soveltamista tilanteisiin. Hietikko käsittelee väitöskirjassaan johtajuutta syväjohtamisen ulottuvuuksien kautta, joita käytetään esimerkiksi Suomen armeijan johtamiskoulutuksessa. (Hietikko 2008, 212.)

Kafkaa ja Oikeusjuttua käsitteleviä tutkimuksia käsitellään myöhemmin luvussa viisi. Oman tutkimukseni näkökulmat, tavoitteet ja rakenne ovat seuraavat kaikkein lähimmin Hietikon Taru sormusten herrasta -teosta käsittelevän väitöskirjan ideaa. Hietikon tutkimus toimii innoittajana ja esikuvana omalle tutkimukselleni.

2.3. Tutkimusaineisto ja metodi

Tutkimuksessa käytetään aineistolähtöistä sisällönanalyysiä, jossa teoksen sisältöä käsitellään hermeneuttisen metodin ja lukutavan avulla. Hermeneutiikkaa voidaan pitää metodologisesta näkökulmasta tarkasteltuna systemaattisena merkityksen tulkinnan harjoittamisena, joka noudattaa kehämaista rakennetta. Tulkinta ja sitä seuraava ymmärtäminen lähtevät aina tietynlaisista lähtökohdista ja palaavat takaisin niiden oivaltamiseen ja ymmärtämiseen. Kehä ei siis suinkaan sulkeudu vaan laajenee spiraalimaisesti ymmärryksen lisääntyessä. Jotta kehällä on mahdollista päästä eteenpäin, on palattava aina alkuun ja vapauduttava aiemmista lähtökohdista sekä ajatusrakenteista uusien löytämiseksi. (Varto 1991, 42.)

Tutkimusaineistona toimii Franz Kafkan vuonna 1925 julkaistu teos Oikeusjuttu (Der Prozeß). Valintaa puoltaa se, että kirja on Kafkan tunnetuin ja kuuluisin teos, jota on tutkittu paljon myös hallintotieteellisestä näkökulmasta. Myös Oikeusjutun sisältö ja teemat sopivat erittäin hyvin hallintotieteellisen tutkimuksen aineistoksi, koska aiheina ovat byrokratia, julkiset prosessit ja virkamiehet. Toisena vaihtoehtona olisi ollut Kafkan romaani Linna, joka muistuttaa tunnelmaltaan paljon Oikeusjuttua.

Haasteena hermeneuttisen lukutavan käyttämisessä tieteellisessä tutkimuksessa on ylitulkitseminen. Kuten Varto (1991) lukijoita ohjeistaa, hermeneuttisen lukutavan mukaisen tulkinnan tulee aina saada alkunsa itse tekstistä ja perustua siihen. Uhkana on päälle liimaamisen vaara, jolloin tekstiin lisätään ulkopuolelta siihen kuulumattomia aineksia, jotka eivät siihen kuulu. Tämä koskee tietysti vain itse tekstin tulkintaa ja ymmärtämistä. Kirjan teemoja on toki mahdollista soveltaa hallintotieteellisen tutkimuksen tarpeisiin, ja vastuuta voidaan käsitellä teemojen pohjalta. Tutkielman tarkoituksena ei ole tehdä kirjallisuusanalyysiä hermeneuttisen lukutavan avulla, vaan

käsitellä kirjaa nimenomaan hallintotieteellisestä näkökulmasta. Tämä käsittely on kuitenkin pidettävä erillään siitä, miten tekstin mieltä ja kirjan tapahtumia tulkitaan. Metodia tullaan käsittelemään vielä tarkemmin luvussa neljä.

2.4. Tutkimuksen rakenne

Tutkimus etenee siten, että aluksi tuodaan esille suomalaisen hallinnon ja virkamieskunnan ominaispiirteitä sekä toimintaa sääteleviä lakeja. Luvussa kolme käsitellään vastuuta ja sen rakentumista. Vastuun muotojen määrittelyssä käytetään apuna erityisesti Petterin (2005) artikkelissa esitettyä jaottelua erilaisista vastuutyypeistä julkishallinnossa. Luvussa neljä käsitellään tarkemmin tutkimuksessa käytettyä metodia. Hermeneutiikkaan ja hermeneuttisen kehän käyttämiseen paneudutaan hieman tarkemmin, koska tutkimuksen asetelma on verrattain harvinainen hallintotieteellisessä tutkimuksessa. Luvussa viisi tarkastellaan Kafkaa ja esitellään hänen kirjoistaan tehtyjä tutkimuksia. Luvussa määritellään myös kafkamaisuuden käsite ja paneudutaan Kafkan ja Max Weberin väliseen suhteeseen. Luku kuusi sisältää aineiston analyysin ja tulkinnan. Luvussa käsitellään aiemmin esiteltyjä kolmea teemaa: pidätys, läpinäkyvyys ja verkostot. Viimeisessä luvussa tuodaan esille johtopäätökset ja vastataan tutkimuskysymyksiin.

3. SUOMEN JULKISHALLINNON OMINAISPIIRTEITÄ

Tässä luvussa esitellään lyhyesti suomalaisen julkishallinnon ominaispiirteitä ja toimintaa sääteleviä lakeja. Näihin piirteisiin palataan tutkielman lopussa, kun Oikeusjuttua tarkastellaan suhteessa suomalaiseen julkishallintoon. Tarkoituksena on etsiä suomalaisesta julkishallinnosta mekanismeja ja käytäntöjä, joiden avulla voidaan estää Oikeusjutun kaltaisen kasvottoman byrokratiakoneiston syntyminen.

3.1. Virkamiesasema ja virkamieslaki

Valtioin virkamieslain (750/1994) 1 §:n mukaan virkasuhde on julkisoikeudellinen palvelusuhde, jossa valtio on työnantajana ja virkamies työn suorittajana. Virkasuhde on oletusarvoinen palvelusuhde valtion ydintehtävissä, kuten esimerkiksi valtion keskushallinnossa, poliisihallinnossa sekä tuomioistuinlaitoksissa. Itse virkamiehen käsitettä ei virkamieslaissa ole määritelty, mutta virkamieheksi luetaan kaikki virkamieslain mukaisessa virkasuhteessa valtioon olevat henkilöt. (Virkamiesetiikka. Selvitys virkamiesetiikan perustasta, nykytilasta ja kehittämisalueista 2000, 19.)

Suomalaiseen viranomaishallintoon ja oikeusvaltion kehitykseen on vaikuttanut vahvasti hegeliläis-snellmannilainen perintö, jonka keskiössä ovat valtiokeskeinen ajattelu, virkamiesten siveellisyys, pysyvyys sekä erityiset kvalifikaatiot virkamiestoiminnassa. Hallintotoiminta on perinteisesti ollut hyvin muodollista ja sääntöihin sidottua. (Salminen 2005, 42.)

Tärkeä osa hallinnollisen toimivallan käyttöä ja oikeusvaltion ideaa on ollut hallinnon lainalaisuusperiaate, jonka mukaan julkisen vallan on perustuttava aina eduskunnan hyväksymään lakiin (L 11.6.1999/731, 2.3 §; Mäenpää 2003b, 79). Periaate pitää sisällään kaksi elementtiä. Positiivisen elementin mukaan viranomaisten päätöksillä ja toimilla tulee aina olla lakiin nojaava peruste. Negatiivinen elementti puolestaan kieltää toimet, jotka ovat vastoin lakia. (Laakso 2009, 53.)

Hallintoa ja virkamiesten toimintaa säätelevät Suomessa perustuslaki, valtion virkamieslaki, hallintolaki, laki viranomaisten toiminnan julkisuudesta, laki naisten ja miesten välisestä tasa-arvosta sekä laki julkisista hankinnoista. Virkamieslain (750/1994) luvussa 4 on säädetty virkamiehille oikeuksia ja velvollisuuksia, joita kaikessa toiminnassa tulee noudattaa. Sen lisäksi, että säännökset määrittävät toiminnan lainmukaisuuden, niillä on myös tärkeä tehtävä käyttäytymistä koskevana eettisinä normeina (Virkamiesetiikka. Selvitys... 2000, 21).

Virkamiesten velvollisuuksia on käsitelty virkamieslain (750/1994) 14 §:ssä yleissäännöksessä. Sen mukaan virkamiehen on suoritettava työtehtävänsä asianmukaisesti ja viivytyksettä sekä

noudatettava työnjohto- ja valvontamääräyksiä. Virkamiehen tulee myös käyttäytyä asemansa ja tehtäviensä edellyttämällä tavalla. Säännöksen sanamuodoista käy ilmi, että tehokkuus- ja käyttäytymisvaatimukset ovat suhteellisia ja niiden tulkinta jää usein virkamiesten ja esimiesten oman harkinnan varaan.

Virkamieslaissa (750/1994) säädetään myös kiellosta ottaa vastaan taloudellisia tai muita etuja, jos se voi heikentää luottamusta virkamieheen tai viranomaiseen (15 §). Siitä, mitä nämä taloudelliset tai muut edut voisivat käytännössä olla, ei ole tarkempia säädöksiä vaan jälleen korostuu virkamiehen oma tilannekohtainen harkinta. Lahjojen vastaanottaminen voi johtaa tuomioon lahjusten ottamisesta tai törkeästä lahjusten ottamisesta. Mikäli teko ei täytä kriteereitä näihin kahteen, mutta saattaa heikentää luottamusta viranomaistoiminnan tasapuolisuuteen, tulee virkamies tuomita lahjusrikkomuksesta. Usein onkin helpompaa kieltäytyä eduista kokonaan kuin ottaa riski vastaanottamalla etuuksia. (Moilanen 1999, 20–21.)

3.2.Hallintolaki ja hallinnon oikeusperiaatteet

Hallintolaki tuli voimaan vuoden 2004 alusta kumoten aiemmin voimassa olleen hallintomenettelylain. Sen tarkoituksena on konkretisoida hyvän hallinnon takeita ja turvata perusoikeutta hyvään hallintoon. (Mäenpää 2003b, 29.) Lisäksi lain tarkoituksena on edistää palvelujen laatua ja lisätä hallinnon tuloksellisuutta (L 434/2003, 1 §).

Modernissa hallinnossa asianmukaisen menettelyn ja hyvän hallinnon takaaminen ovat uudempia menettelysääntelyn laadullisia ja aktiivisia tavoitteita. Enää ei riitä pelkästään se, että hallinto toimii muodollisesti oikein ja että toiminta voidaan jälkikäteen varmistaa oikeusturvakeinoin. Painopiste on siirtynyt ennemminkin palvelun sekä asianmukaisen käsittelyn takaamiseen jo etukäteen. Asiakslähtöisyys näkyy toiminnassa vahvasti, ja vuorovaikutuksen toteuttaminen asiakkaan ja hallintoviranomaisen välillä kuuluu hallintomenettelyn uudentyyppisiin tehtäviin. (Mäenpää 2003b, 77–78.) Tämä muuttaa virkamiehen vastuun luonnetta, koska asiakaslähtöinen toiminta vaatii erilaista lähestymistapaa kuin pelkkä muodollinen sääntöjen noudattaminen.

Lakien ja säädösten lisäksi virkamiesten toiminnan ohjauksessa keskeisessä osassa ovat hallinnon oikeusperiaatteet, jotka toimivat myös virkamiesten päätöksentekoa ohjaavina eettisinä normeina. (Virkamiesetiikka. Selvitys... 2000, 17–18.) Hallinnon oikeusperiaatteet on tarkoitettu täydentämään hallintoasioissa noudatettavia menettelyllisiä säännöksiä sekä asettamaan yleisiä vaatimuksia viranomaistoiminnalle. Oikeusperiaatteet helpottavat oikeussääntöjen ja asetusten soveltamista johdonmukaisesti eri tapauksissa. (Mäenpää 2003a, 117.)

Hallinnon oikeusperiaatteet jaetaan yhdenvertaisuus-, tarkoitussidonnaisuus-, objektiviteetti-, suhteellisuus-, luottamuksensuojaperiaatteisiin. Oikeusperiaatteiden keskeiset perusteet on säädetty hallintolain 6 §:ssa pykälässä ja ne kuuluvat hyvän hallinnon periaatteisiin. Oikeusperiaatteilla pyritään vaikuttamaan viranomaisten harkintavaltaan. (Mäenpää 2003b, 83–84.) Ne toimivat ikään kuin ohjenuorina harkintaa tehtäessä. Hallinnon oikeusperiaatteiden noudattaminen kuuluu yleisiin virkavelvollisuuksiin, ja periaatteita sovelletaan käytäntöön muussakin hallintotoiminnassa kuin pelkästään varsinaisessa hallinnollisessa päätöksenteossa. (Moilanen 1999, 36.)

Oikeusperiaatteet koskevat siis kaikkea hallintoelinten toimintaa riippumatta sen muodosta ja sisällöstä. Esimerkiksi periaate yhdenvertaisuudesta korostaa nimensä mukaisesti tasapuolisuutta kaikkien hallinnossa asioivien kesken. Eroja asioivien välillä ei saa tehdä ellei laissa niin säädetä. (Mäenpää 2003b, 84–86.) Yhdenvertaisuusperiaate sisältää kaksi elementtiä: vaatimuksen tasapuolisesta kohtelusta sekä vaatimuksen johdonmukaisesta viranomaistoiminnasta. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että hallintoviranomaisten tulee oikeudellisesti katsoen antaa samanlaisissa tilanteissa samanlaiset ratkaisut. (Ryynänen 1993, 36.) Tasapuolisen kohtelun vaatimuksen ydinsisällön voi tiivistää myös näin: viranomaisten tulee kohdella samanlaisia tapauksia samalla tavalla ja erilaisia eri tavoin. Yhdenvertaisuus ei siis tarkoita pelkästään säännösten mekaanista noudattamista, vaan siihen sisältyy oikeutus tietyin edellytyksin poiketa kaavamaisesta ajattelusta. Poikkeuksena kaavamaisesta sääntöjen noudattamisesta on esimerkiksi positiivinen diskriminaatio, jota laissa ei ole kielletty. Sen tarkoituksena on poistaa aikaisempi eriarvoisuus tai syrjivä käytäntö suosimalla heikommassa asemassa olevia. (Laakso 2009, 59.) Periaatteen mukaan toimiminen ja sen soveltaminen vaatii virkamieheltä itsenäistä ajattelua ja asioihin perehtymistä.

Hallinnon oikeusperiaatteiden merkitys on korostunut päätöksenteossa harkintavaltaa rajoittavina sääntöinä (Virkamiesetiikka. Selvitys... 2000, 29). Harkintavallan rajoittamisen lisäksi oikeusperiaatteet luovat raamit lakien ja käytäntöjen soveltamiselle, ja näin ollen myös mahdollistavat harkinnan käytön. Vuonna 2004 voimaan tulleen hallintolain myötä ne on sidottu tiukemmin osaksi hyvää hallintoa. Hallintoa ohjaavat säännöt ja periaatteet on tietoisesti jätetty joustaviksi, väljäsanaisiksi ja tulkinnanvaraa jättäviksi. Tällä halutaan uskoa hallinnolle tuntuva harkinnansija. Virkamiesten näkökulmasta tämä lisää painoarvoa eettiselle pohdinnalle, kun tulkitsemisvastuu jää virkamiehelle itselleen. (Kivivuori 1993, 23.)

4. VASTUU

Vastuun tutkiminen on ongelmallista, sillä siihen on vaikea päästä käsiksi. Näkökulma on tärkeä, koska vastuun käsite itsessään on sisällöltään tyhjä ilman siihen liitettyjä objektia ja subjektia. Toisin sanoen on määriteltävä, kuka on vastuussa ja kenelle, sekä mistä ollaan vastuussa. Hallintotieteellinen tutkimus on käsitellyt vastuuta organisaatioiden ja johtamisen näkökulmasta. Johtajilla on omat vastuualueensa organisaatioissa, kuten myös virkamiehillä julkishallinnossa. Julkisella toiminnalla on ominaisuuksia, kuten esimerkiksi oikeus yksipuoliseen vallankäyttöön, jotka edellyttävät eettisten vaatimusten täyttämistä (Salminen 2003, 7). Korruption estämiseksi ja hyvän hallinnon periaatteiden takaamiseksi on tärkeää tutkia virkamiesetiikkaa sekä vastuukysymyksiä julkishallinnossa. Etiikka ja vastuu ovat käsitteellisesti lähellä toisiaan, ja monet virkamiesetiikkaa koskevat tutkimukset käsittelevät vastuukysymyksiä etiikan kautta (ks. esim. af Ursin 1993; Salminen 2003).

Vastuun rakentumista käsittelevässä luvussa kuvataan vastuun rakentumista kolmesta eri näkökulmasta. Käsittely alkaa filosofisesta näkökulmasta, jossa tarkastellaan käsityksiä vapaudesta ja siihen olennaisesti liittyvästä vastuusta eksistentiaalismin kautta. Tässä tarkastelutavassa yksilö nähdään individuaalina moraaliagenttina, jonka tekemät valinnat ovat autonomisesti tehtyjä. Filosofiselle tarkastelulle on ominaista preskriptiivisyys, jossa teoriat pyrkivät pelkän kuvailun sijaan kertomaan, miten asioiden pitäisi olla. Tämä tekee tarkastelusta normatiivista. Filosofista tarkastelua seuraa sosiaalipsykologinen näkökulma, jossa käsitellään roolien ja vuorovaikutuksen vaikutusta vastuun rakentumiseen. Tässä tarkastelussa painopiste on rooleissa ja niissä toimimisessa. Tarkastelun kohteina ovat myös lojaalisuus sekä sitoutuminen ja niiden vaikutus vastuun tunteen muodostumiseen. Kolmas näkökulma vastuun rakentumiseen on sosiologinen, jossa tarkastelun kohteina ovat yhteisön paineen ja normatiivisuuden vaikutus yksilölliseen vastuuseen. Sosiologiselle tarkastelutavalle on ominaista deskriptiivisyys eli kuvaileva ote. Tarkoituksena on tarkastella institutionalisoituneita toimintatapoja, niiden rakentumista sekä eettisiä säännöstöjä, jotka ovat virkamiehen eettisen pohdinnan tukena.

Nämä kolme näkökulmaa: filosofinen, sosiaalipsykologinen ja sosiologinen, rakentuvat teoreettisesti yksilötasolta kohti suurempia sosiaalisia järjestelmiä, eli mikrotasolta kohti makrotasoa. Vastuun rakentuminen on kokonaisvaltainen prosessi, johon vaikuttavat myös monet muut asiat. Muita tekijöitä vastuun tunteen ja moraalikäyttäytymisen rakentumisessa ovat esimerkiksi tavat, tottumukset, kulttuuri, kasvatus, uskonnot ja ideologiat (af Ursin 1993, 9). Kolme lähestymistapaa vastuuseen on kuvattu alla olevassa taulukossa:

Vastuun tarkastelutasot:	Tarkastelun kohde:	Keskeiset teoreetikot:
Makrotaso	Institutionalisoituneet roolit	Berger & Luckmann
Mesotaso	Vastuu rooleissa	Goffman
Mikrotaso	Yksilöllinen vastuu	Sartre

Taulukko 1.

4.1.Vastuun käsite

John Petter (2005) lähestyy artikkelissaan ”Responsible Behavior in Bureaucrats” vastuun käsitettä kahdeksasta eri näkökulmasta. Nämä näkökulmat on poimittu lukuisista vastuuta käsittelevistä tutkimuksista (Petter 2005, 199). Petter ei tyydy pelkästään perinteiseen jaotteluun sisäisen ja ulkoisen vastuun välillä, vaan ottaa mukaan myös autonomian tason. Hän luokittelee nämä kahdeksan vastuutyyppiä neljään eri kategoriaan. Jaottelu on kuvattu taulukossa 2.

	Vastuullisuuden taso (Level of accountability)			
	Sisäinen	Vastuullisuuden taso (Level of accountability)		Ulkoinen
Pieni	Henkilön sisäinen (Intrapersonal)	Organisatorinen (Organizational)	Systeeminen (Systemic)	Ympäristöllinen (Environmental)
Autonomian taso (Level of autonomy)	Professionaalinen vastuu	Hierarkkinen vastuu	Fiskaalinen vastuu	Oikeudellinen vastuu
Suuri	Moraalinen vastuu	Johtajan vastuu	Kuluttaja-vastuu	Julkinen vastuu

Taulukko 2. (Petter 2005, 210.)

Ensimmäinen kategoria kuvaa henkilökohtaista vastuuta. Petter luokittelee sen alle moraalisen ja professionaalisen vastuun, joissa yksilö on vastuullinen toiminnastaan ensisijaisesti itselleen. Yksilön oma moraalikäsite virkamiesten toiminnan pohjana on välttämätöntä, jotta vastuullisuus

voi toteutua hallinnossa. Henkilökohtaisen moraalikäsitteen ongelmana on se, että se on nimenomaan henkilökohtainen käsitys asioista ja sitä kautta vaikeasti yleistettävissä. Apuna moraalien ylläpitämisessä ovat esimerkiksi eettiset säännöt. (Petter 2005, 199.) Bovens (1998) määrittää hyveellisyyden yhdeksi vastuun muodoksi, joka liittyy moraaliseen vastuuseen. Kun vastuulla viitataan hyveeseen, toimintaan liittyy tietoista harkintaa ja tekojen seurausten ajatellaan olevan omalla vastuulla. (em., 25.) Voidaan puhua esimerkiksi vastuullisista virkamiehistä, jotka eivät vain tyydy täyttämään toiminnalle asetettuja minimivaatimuksia, vaan pyrkivät huolehtimaan siitä, että prosessi on kansalaiselle inhimillinen ja käytetyt keinot tarkoituksenmukaisia.

Professionaalisuutta ja koulutuksen kautta saatuja taitoja pidetään suuressa arvossa julkishallinnossa. Professionaalisuus nähdään yhtenä vastauksena vastuuongelmiin, sillä sen kautta saadaan osaavia ja vastuullisia ihmisiä johtaviin asemiin. Ongelmana professionaalisuudessa on osaavien henkilöiden sitouttaminen organisaation tavoitteisiin ja toimintaan ylipäätään. Ammatillinen osaaminen tuo usein mukanaan myös vastuun ammattikunnan yhteisiä arvoja ja tavoitteita kohtaan, jotka saattavat sotia yksittäisen organisaation toimia ja tavoitteita vastaan. (Petter 2005, 202–203.) Professionaalisuuden kohdalla voidaan myös puhua vastuusta kapasiteettina. Vastuullista toimintaa ei voida arvioida samoilla mittareilla kaikkien henkilöiden kohdalla. Selvimmin tämä tulee ilmi henkilöiden kohdalla, jotka eivät pysty esimerkiksi kontrolloimaan omaa toimintaansa sairauden takia. Kapasiteetti toimii kuitenkin myös käänteisesti. Henkilöllä, joka on kokenut, korkeasti koulutettu ja hyvin verkostoitunut, voidaan ajatella olevan lähtökohtaisesti enemmän vastuuta toiminnastaan, kuin samaa tehtävää suorittavalla aloittelijalla. Kapasiteetin suhde vastuuseen perustuu aitoihin vaikuttamismahdollisuuksiin, jotka ovat yksilöllisiä. (Bovens 1998, 25.)

Toinen kategoria kuvaa organisatorista vastuuta ja pitää sisällään hierarkkisen vastuun sekä johtajan vastuun. Hierarkkisessa vastuussa itse vastuu on koko toiminnan edellytyksenä. Vastuut on ilmoitettu ja jaettu selkeästi komentoketjun kautta, ja organisaation järjestys perustuu siihen, että jokainen tietää omat vastuualueensa ja toimii niiden mukaisesti valvonnan alla. Ongelmana hierarkkisessa vastuussa on se, että se toimii vastakkain muiden vastuiden kanssa. Hierarkia sitoo toimintaa jäykän luonteensa vuoksi eikä yksinään takaa toiminnan vastuullisuutta. (Petter 2005, 203–204.)

Johtajan vastuu on autonomisempi vastuutyyppe kuin hierarkkinen vastuu. Johtajan tehtävänä on luoda merkityksiä organisaatiossa ja edesauttaa lojaalisuuden muodostumista organisaatiota kohtaan. Johtajan työ on usein vaativaa ja vastuullisuus näkyy arjen työssä vahvasti esimerkiksi

päätöksiä tehtäessä. Johtajien tulee tunnistaa asioiden kompleksisuus ja reagoida tilanteisiin niiden vaatimalla tavalla. Haasteena johtamisen vastuullisuudessa on sen inhimillinen luonne. Johtaja epäonnistuvat usein ja huono johtajuus voi saada paljon vahinkoa aikaan organisaatiossa. (Petter 2005, 2006.) Hierarkkisen vastuun ja johtajan vastuun kohdalla Bovens (1998) puhuu vastuusta tehtävänä. Vastuu määrittyy velvollisuuksien ja kompetenssien kautta, ja vastuun laajuus määritellään tehtävän tai aseman reunaehtojen mukaisesti. Tässä vastuun muodossa vastuu voidaan ilmaista eksplisiittisesti, jolloin tulkinnanvara jää pienemmäksi kuin aiemmissa vastuun muodoissa. (em., 25.)

Kolmantena kategoriana Petterin jaottelussa on systeemiä ja järjestelmää koskeva vastuu. Sen sisältämät vastuutyypit ovat vastuu kuluttajia kohtaan sekä fiskaalinen vastuu. Odotukset toimintaa kohtaan luodaan tässä kategoriassa ulkopuolelta käsin. Vastuu julkisten palveluiden käyttäjien, kuluttajien tarpeiden täyttämistä vaatii joustavuutta ja toiminnan jatkuvaa kehittämistä. Asiakkaat odottavat laadukasta ja sujuvaa palvelua, ja asiakaslähtöisyyden takaaminen on jatkuva haaste julkishallinnolle. (Petter 2005, 2007.)

Fiskaalisessa vastuussa tehokkuus ja vaikuttavuus ovat avainsanoja. Kulujen pitäminen alhaalla on tärkeää julkisia varoja käytettäessä, mikä asettaa palveluiden tuottamiselle reunaehtoja. Taloudellisuutta pidetään ongelmallisena mittarina julkisen toiminnan tehokkuutta ja vaikuttavuutta arvioitaessa. Se antaa kyllä tietoa toiminnan tehokkuudesta, mutta ei kerro koko totuutta sen hyödyllisyydestä ja vaikuttavuudesta. (Petter 2005, 204.)

Neljäs ja viimeinen kategoria on koko toimintaympäristöä koskeva vastuu, joka pitää sisällään laillisen ja julkisen vastuun. Nämä vastuun tyypit ovat Petterin mukaan kaukana yksilöstä itsessään ja siten vahvasti ulkoisia. Laillinen vastuu on usein hyvin mekaanista ja kyseenalaistamatonta vastuuta. Lakiin vetoaminen vie vastuun kauas toimijasta itsestään ja siten legitimoit toimivallan käytön. Haasteina tässä vastuussa ovat lakien soveltaminen käytäntöön ja niiden tarkoituksen sisäistäminen. (Petter 2005, 2005.) Laillisen vastuun kohdalla voidaan myös puhua vastuusta tilintekovelvollisuutena. Lakien kohdalla tilintekovelvollisuus tulee ilmi lain sisällön kautta, mutta Bovens (1998, 25) laajentaa tilintekovelvollisuuden määritelmän koskemaan myös moraalista vastuuta sekä seuraavassa kappaleessa esiteltävää poliittista vastuuta.

Julkinen vastuu liittyy poliittisiin järjestelmiin ja yhteiskunnalliseen luotettavuuteen. Kansan kuunteleminen ja demokraattisten arvojen toteuttaminen ovat julkisen toiminnan lähtökohtina. Tärkeä valvonta- ja tiedotustehtävä on medially, jonka vastuulla on raportoida julkisella kentällä yhteisistä asioista. Julkinen vastuu edellyttää avoimuutta, responsiivisuutta sekä kansalaisten

osallistumisen edistämistä. Julkisen vastuun haasteet liittyvät juuri kansalaisten tarpeiden tyydyttämiseen. Kansalaisten mielipiteiden huomioon ottaminen ei ole yksinkertaista niiden heterogeenisen luonteen vuoksi eikä myöskään osallistuminen yhteisten päätösten tekoon ole aina kovin aktiivista. Muiden vastuutyyppejen tuki on julkiselle vastuulle välttämätöntä erityisesti poliittisessa kontekstissa. (Petter 2005, 2008.) Bovens (1998) määrittelee kausaalisen vastuun yhdeksi vastuun muodoksi, jonka tärkeänä osatekijänä ovat vallitsevat olosuhteet. Julkisen vastuun kohdalla voi olla vaikea jäljittää syy- ja seuraussuhteita, koska päätöksentekoketjut ovat pitkiä ja vastuu on hajautunut useiden eri toimijoiden välille. (em., 25.)

Vastuuta tarkastellessa voidaan tehdä jako passiiviseen ja aktiiviseen vastuuseen. Passiivinen vastuu on näistä kahdesta yleisempi. Sillä tarkoitetaan ex-post tarkastelua, jossa tapahtuman jälkeen arvioidaan, kuka oli vastuussa ja mistä. Monesti vähemmälle huomiolle jää aktiivinen ex-ante tarkastelu, jossa huomio kiinnittyy ei-toivottujen tilanteiden ja tapahtumien ennaltaehkäisyyn. (Käyhkö 2002, 114–115; Bovens 1998, 27.) Aktiivisen vastuun muodossa yksilöllinen vastuu korostuu, ja asioihin pyritään puuttumaan ajoissa ennen kuin ne ajautuvat pisteeseen, jossa syntyy vahingollisia seurauksia. Passiivinen vastuu liittyy etenkin vastuuodotuksiin, ja se voidaan palauttaa virkamiehen toimintaa sääteleviin virallisiin ja epävirallisiin normeihin. (Jankkila 2008, 89.)

4.2.Vastuun rakentuminen

Tässä luvussa kuvataan vastuun rakentumista kolmesta eri näkökulmasta mikrotasolta makrotasolle (ks. taulukko 1). Nämä kolme näkökulmaa voidaan teoreettisesti erottaa toisistaan, mutta käytännössä vastuun rakentuminen on kokonaisvaltainen prosessi, johon vaikuttavat monet osatekijät yhtä aikaa. Tarkoituksena on luoda mahdollisimman kattava kuva vastuun rakentumisen kompleksisesta luonteesta.

4.2.1. Vastuun subjektiivinen luonne

Eksistentialismi korostaa ihmisen radikaalia vapautta. Ihminen on sidoksissa olosuhteisiin, mutta hän on kuitenkin vapaa valitsemaan oman suhtautumistapansa asioihin, ja toimii näin ollen itsenäisenä moraalisubjektina. Keskityisleireiltä selvinnyt psykiatri Viktor Frankl kuvaa kirjassaan ”Ihmisyden rajalla” keskityisleireillä olleiden juutalaisten elämää. Hän kirjoittaa: ”ihmiseltä ei voida ottaa pois viimeistä inhimillistä vapautta – vapautta valita oma suhtautumistapansa mihin tahansa annettuun tilanteeseen, vapautta valita oma tiensä” (Frankl 1981, 64). Kaiken kärsimyksen ja kurjuuden keskelläkin ihmisen omilla valinnoilla on siis merkitystä. Olosuhteet eivät vaikuta kaikkiin ihmisiin samalla tavalla vaan sisäiset päätökset ja jatkuvat valinnat muokkaavat ihmisistä omanlaisiaan.

Ihmisen vapaus tehdä valintoja myös todella vaikeissa ja ahdistavissa ympäristöissä tuo meidät vastuukysymysten äärelle. Jos ihminen on vapaa valitsemaan oman suhtautumistapansa annettuun tilanteeseen, eikö hän myös silloin ole aina vastuussa omista valinnoistaan? Frankl korostaakin ihmistä juuri vastuuta kantavana olentona. Hän toteaa myös, että ihmiselle on jätettävä mahdollisuus valita, miksi ja kenelle tai mille hän katsoo olevansa vastuussa. (Frankl 1981, 100–101.)

4.2.2. Huono usko

Jean-Paul Sartre käsittelee teoksissaan paljon vastuun ja vapauden käsitteitä. Hän huomauttaa, että valinta on kyllä vapaa, mutta emme myöskään voi jättää valitsematta. Vaikka valintaa ei tekisi ollenkaan, on tämä myös paradoksaalisesti valinta itsessään. Emme voi siis paeta tilanteita, joissa valintoja tehdään, vaan ne ovat koko ajan läsnä. (Sartre 1965, 32–33.)

Radikaali vapaus ja vastuu omasta elämästä, teoista ja valinnoista eivät eksistentiaalistien mukaan ole pelkästään positiivisia, ihmiselle mieluisia asioita. Sartre kirjoittaa paljon radikaalin vapauden tuomasta ahdistuksesta ja siitä, kuinka kätkemme vapauden itseltämme turvautumalla huonoon uskoon. Huono usko on itsepetoksen muoto, jonka tarkoituksena on uskotella itsellemme, ettei meillä ei ole vapautta. Huonon uskon kautta pyrimme siirtämään valinnan ja sen mukana tulevan vastuun itsemme ulkopuolelle. (Saarinen 1983, 193.)

Huonolla uskolla on erilaisia ilmenemismuotoja. Käsittelem tässä näistä kahta, jotka ovat: tekeytyminen esineeksi ja identifioituminen rooliin. Tekeytymällä esineeksi ihminen voi kätkeä ja kohdistaa vapautensa sekä vastuunsa materiaalisena maailman esineeksi. Hän ikään kuin työntää valintansa itsensä ulkopuolelle. (Saarinen 1983, 201–202). Esimerkiksi esimies voi perustella itselleen tai muille tekemiään epämiellyttäviä ratkaisuja sillä, että hän on vain pieni osa organisaatiota, ratas suuressa koneistossa. Hänen vastuunsa päätöksestä on vain pieni osa suurta kollektiivista päätöksentekoprosessia, johon hänellä ei ole sen suurempaa vaikutusvaltaa.

Toinen huonon uskon ilmenemismuoto on identifioituminen rooliin. Tässä tapauksessa tietoisuus pakenee ahdistusta ja vastuuta johonkin tiettyyn rooliin uskottelemalla, että tuo rooli sitoo sitä. Samalla rooli riisuu pois yksilön vapauden ja valinnan mahdollisuuden. (Saarinen 1983, 204–205.) Esimerkiksi esimies, joka on hyvin muodollinen ja joustamaton työntekijöiden kanssa, voi perustella käytöstään roolista käsin.

4.2.3. Subjektiiivinen vastuu julkishallinnossa

Virkamiehen tehtävät ja toimivallan rajat ovat yleensä tarkoin säädeltyjä. Perinteisen ajattelutavan mukaan julkishallinnossa toimivilta esimiehiltä on vaadittu lakien, asetusten ja annettujen määräysten noudattamista sekä kuuliaisuutta ylhäältä tulevalle ohjaukselle. Näihin liittyvät vastuukysymykset julkishallinnossa ovat usein kollektiivisen vastuun piirissä. Hallinnossa on kollektiivista vastuuta siitä, että säädöksiä noudatetaan ja kaikki organisaatiossa sujuu niin kuin pitääkin. (Kivelä 1993, 44.) Tämän kaltaisessa ajattelussa korostuvat hierarkkinen ja oikeudellinen vastuu (Petter 2005, 210).

Henkilökohtaisen, yksilöllisen esimiesvastuun ottamiseen ei ole ollut kannusteita perinteisessä byrokraattisessa järjestelmässä. Yksityisellä sektorilla kannusteina toimivat monesti tulospalkkiot tai muut rahalliset kannusteet. Julkisella puolella palkankorotusperusteena toimivat automaattisesti kertyvät ikälisät. Kannusteiden puuttuessa henkilökohtaisen vastuun ottaminen ei ole välttämättä edes kannattavaa, koska se voi pahimmassa tapauksessa johtaa virkavirheeseen ja kriittiseen arvosteluun. (Kivelä 1993, 44.) Kivelän (1993, 46) esittämien julkishallinnon ongelmien kehitysaskelina ovat olleet tulosjohtaminen, jossa on nimenomaan pyritty kehittämään motivointi- ja palkitsemisjärjestelmiä, palveluvastuu, henkilöstövastuu, julkisuusvastuu sekä uudistamisvastuu. Aidon vastuun ottaminen ja kantaminen vaatii kuitenkin vastuualueiden tarkempaa määrittelyä ja ajan tasalla olevia vaikuttavuusmittareita. (Salminen 2004, 103.) Vastuun ottaminen ja vastuuseen saattaminen on myös erotettava toisistaan. Vastuun ottaminen lähtee toimijasta itsestään, kun taas vastuuseen saattaminen ulkopuolelta käsin. (Käyhkö 2002, 102.) Vastuun ottamista ja vastuuseen saattamista voi verrata psykologiassa käytettyyn ulkoisen ja sisäisen motivaation jaotteluun, jossa sisäinen motivaatio tuottaa parempia tuloksia pitkällä tähtäimellä.

Julkisen toiminnan johtamisen perustana on yleinen etu, ja johtajat nähdään kansan palvelijoina sekä hyvinvoinnin edistäjinä (Salminen 2005, 111). Tästä näkökulmasta katsottuna virkamiesten vastuullinen toiminta ja toiminnan kehittäminen ovat koko yhteiskunnan etu. Herääkin kysymys: tuntevatko julkisessa organisaatiossa toimivat virkamiehen ja johtajat aitoa yksilöllistä vastuuta yleisen edun ja hyvinvoinnin edistämisestä? Bovensin (1998, 25) mukaan vastuu hyveenä pitää sisällään oletuksen vastuullisuudesta itseisarvona, jolloin virkamiesten tulisi tiedostaa omat toimintamahdollisuutensa ja käyttää niitä hyväkseen parhaalla mahdollisella tavalla.

Sartrelaisen ajattelun mukaan virkamiehen vetoaminen byrokraattisen rakenteen tuomiin kehitysesteisiin ja alistuminen oman aloitteellisuuden tukahduttamiseen on huonoa uskoa. Virkamiehen on mahdollista perustella oma toimimattomuutensa sillä, että hän on vain osa

koneistoa, ratas päätöksenteon koneistossa. Tällöin hän kätkee vastuunsa tekeytymällä esineeksi. Virkamiesten vaikutusvalta ei kuitenkaan perustu muodolliseen ja lopulliseen päätösvaltaan, vaan se on enemmänkin tietoon perustuvaa vallankäyttöä, joka on luonteeltaan hienovaraisempaa (Moilanen 1999, 2).

Toinen huonon uskon muoto oli identifioituminen rooliin (Saarinen 1983, 204–205). Esimiesasemassa toimiva virkamies voi perustella toimintansa sillä, että hänellä on tietty vastuualue organisaatiossa ja siihen kuuluvat tehtävät. Tilanteissa, joissa esimerkiksi hänen omat arvonsa ja organisaation toimintaperiaatteet joutuvat ristiriitaan, on byrokraattisessa hallinnossa usein vain alistuttava ja noudatettava sääntöjä. Sääntöjen rikkominen ja niiden vastainen toiminta voisi olla esimiehen omien arvojen ja moraalin mukaan oikein, mutta pitääkseen rooliinsa ja asemansa hänen täytyy alistua ja kätkeä vastuunsa omaan roolikäyttäytymiseen. Tähän alistumiseen liittyy myös suuria vaaroja varsinkin, jos sen seurauksena on kansalaisten sortaminen.

Käytännön virkamiesmoraalilla tarkoitetaan sitä, minkälaiseen toimintavaihtoehtoon virkamies sitoutuu. Moilanen (1999, 13) korostaa, että olennaista käytännön virkamiesmoraalin kannalta on se, että virkamiehellä on mahdollisuuksia toimia monella eri tavalla. Tällöin kysymys vastuusta tulee myös eettisen arvioinnin kohteeksi. Mahdollisuus toimia monella eri tavalla ymmärretään tässä nähdäkseni suhteessa lakeihin, säännöksiin ja ohjeisiin. Jos näiden puitteissa voidaan toimia monella tavalla, on silloin myös vastuu toiminnasta virkamiehellä. Toisaalta, jos valinnan varaa ei näiden puitteissa ole, ei myöskään vastuuta voi siirtää virkamiehelle. Bovens (1998, 25) kuitenkin laajentaa tilintekovelvollisuuden lakien ulkopuolelle korostaen vastuun moraalisia ja poliittisia ulottuvuuksia. Ongelmana suurissa organisaatioissa on kuitenkin vastuun paikantaminen ja yksilön aidot vaikuttamismahdollisuudet.

Jos palaamme Franklin (1981, 64) käsitykseen siitä, että meillä on aina vapaus valita oma suhtautumistapamme asioihin, täytyy käsitystä virkamiehen vastuullisuudesta laajentaa huomattavasti. Tällöin sääntöjen ja ohjeiden noudattaminen ei poista sitä tosiasiaa, että meillä on aina mahdollisuus toimia toisin tai yrittää aktiivisesti muuttaa sääntöjä, jotka eivät tunnu oikeilta. Virkamiehet monesti vähättelevät toimintansa eettisiä puolia korostamalla rooliaan lakien toimeenpanijana ja persoonattomana koneen rattaana. Tällöin virkamiesetiikan ja yksilöllisen vastuun osuus jää pieneksi, koska toimintavaihtoehdoille ei jää sijaa. (Moilanen 1999, 1-2.) Nykyään julkista toimintaa koskevassa diskurssissa ovat esillä asiakaslähtöisyys ja joustavuus, jolloin koneen rattaana oleminen ei ole toimiva tapa lähestyä virka-asemaa. Hyvän hallinnon periaatteiden noudattaminen ja inhimillisuus ovat tärkeitä lähtökohtia, joiden avulla voidaan estää

Oikeusjutussa kuvatun kasvottoman byrokratiakoneiston syntyminen, jonka ominaispiirteisiin palataan tarkemmin luvussa kuusi.

4.2.4. Vastuun rakentuminen rooleissa

Roolit ovat käyttäytymiseen liittyvien normatiivisten odotusten järjestelmiä, jotka kietoutuvat aina vastavuoroiseen suhteeseen jonkin toisen roolin kanssa. Ihmisillä on useita erilaisia rooleja, joita käytetään tilanteen vaatimalla tavalla. Esimies käyttäytyy töissä eritavalla kuin kotonaan, ja työntekijä käyttäytyy eri tavalla esimiehen läsnä ollessa kuin vertaisen kanssa. Rooleihin liittyvät aina ennalta määrätyt rooliodotukset, jotka muokkaavat käyttäytymistä ja asettavat sille normit, joiden mukaan tulee toimia. Sosiaalisesta normista poikkeaminen johtaa yleensä sanktioon, jonka ankaruus vaihtelee suuresti aina paheksunnasta rangaistuksiin asti. (Saaristo & Jokinen 2004, 76–78.)

Erilaisten toimintaympäristöjen ja kontekstien joutuessa kosketuksiin toistensa kanssa syntyy helposti rooliristiriitoja. Ristiriidat voivat ilmetä hämmennyksenä ja toimintatavan valinnan vaikeutena. Roolin esittäjä on tilanteessa yleensä tietoinen erilaisista rooliodotuksista, joita ihmisillä on, ja tietää rikkovansa osaa niistä valitsemalla yhden toimintatavan. Jos ulospääsyä tilanteesta ei löydy, pyritään yleensä valitsemaan kaikkein vähiten haitallinen toimintatapa.

Erwing Goffman käsittelee rooleja ja niiden esittämistä arkielämän näyttämösuorituksina. Erilaiset näyttämöt kuvaavat roolien esittämispaikkoja, joissa ihmiset arkielämässään toimivat, kuten kotia, työpaikkaa tai kauppaa. Näyttämöillä toimivat ihmiset ovat yleensä tietoisia keskeisimmistä verbaaleista ja nonverbaaleista viesteistä ja vaikutelmista, joita he esiintymisellään muille antavat. Näitä viestejä ja roolikäyttäytymistä voi tietoisesti muokata sen mukaan, mikä näyttämö on kyseessä, ja mitkä ovat siihen liitetyt rooliodotukset. Sosiaalisen roolin tarkoituksena on toteuttaa asemaan kuuluvat oikeudet ja velvollisuudet. (Goffman 1971, 26.) Rooleihin liittyy aina myös roolivastuu, joka ilmenee konkreettisten tehtävien ja velvollisuuksien myötä. Nämä muodostavat vastuun tunteen ja antavat suuntaa niille sosiaalisille odotuksille, joita vastuulliselle käyttäytymiselle on kyseistä roolia varten luotu. (Käyhkö 2002, 114.)

Goffman (1971, 32) käyttää käsitettä esitys kuvatessaan yksilön kaikkea toimintaa sinä aikavälinä, jonka hän on havainnoijien piirissä, sikäli kuin se jotenkin havainnointiin vaikuttaa. Osaa esittäessään yksilö vaatii havainnoijia epäsuorasti uskomaan siihen vaikutelmaan, jota hän on toiminnallaan luomassa. Seurassa ollessaan yksilö siis suorittaa esityksensä ja toteuttaa osansa, jotta havainnoijat saisivat sen, mitä ovat esitykseltä hakemassa. Esimerkiksi esimiehen roolissa suoritettu

esitys on työntekijöiden jatkuvan arvioinnin kohteena. Esimiehen auktoriteetin puute saattaa murentaa vaikutelman johtajuudesta ja samalla kyseenalaistaa koko roolin. (Goffman 1971, 27.)

Vaikka Goffman käyttääkin teatterista tuttuja käsitteitä roolikäyttäytymistä jäsentäessään, ei hän tarkoita sitä, että roolin tulisi välttämättä olla teennäinen. Erilaiset roolit kuuluvat arjen vuorovaikutustilanteisiin ja ihmiset toimivat niissä sujuvasti ilman, että ajattelisivat jatkuvasti niiden normatiivista ja sosiaalisesti rakentunutta luonnetta. Roolin esittäjän usko omaan osaansa on ratkaisevassa osassa, kun katsojat arvioivat esityksen uskottavuutta. Esittäjä voi täysin eläytyä osaansa, jolloin hän uskoo vilpittömästi näyttämölle tuomansa todellisuuden todenperäisyyteen. Tällöin myös yleisö on yleensä vakuuttunut esityksen todenperäisyydestä, ja samalla vilpittömän esityksen legitimoitua roolin esittäjän aseman ja oikeutuksen roolin esittämiseen. Vastakohtana tälle on kyyninen suhtautuminen rooliin, jolloin esittäjä ei pohjimmiltaan usko omaan rooliinsa ja sen luomaan vaikutelmaan. (Goffman 1971, 27–28.) Tähän kyynisyyteen ja roolin epäuskottavaan esittämiseen myös Sartre viittaa huonoa uskoa koskevassa esimerkissään, jossa hän kuvaa tarjoilijan ylikorostettua käyttäytymistä ja roolilla leikkimistä. Tarjoilijan suhde rooliinsa ei ole vilpittömän vaan hän tiedostaa sen keinotekoisuuden ja käyttäytyy sen mukaisesti. (Saarinen 1983, 204.) Jos virkamies suhtautuu kyynisesti omaan rooliinsa, on myös todennäköisempää, ettei hän toimi yhtä vastuullisesti kuin aidosti rooliin sitoutunut henkilö.

Nämä kaksi tapaa eläytyä rooliin ovat tietysti toistensa ääripäitä. Suhtautumistavoille on kuitenkin tyypillistä se, että kumpikin on omalla tavallaan varma ja turvallinen sijaintipaikka. Niinpä lähelle kyynisyyttä tai vilpittömyyttä joutunut ihminen yleensä pyrkiikin perille asti. Suhtautumistavat eivät ole pysyviä vaan ne voivat muuttua ajan myötä. Esimerkiksi kyyninen suhtautuminen rooliin voikin kehittyä luontaiseen suuntaan ja lopulta muuttua osaksi minäkuva. Moni yksilö liikkuu kyynisyydestä vilpittömyyteen ja taas takaisin. (Goffman 1971, 29–31.)

4.2.5. Roolit julkishallinnossa

Erilaiset roolit ja niissä toimiminen vaikuttavat virkamiesten arkeen julkishallinnossa. Julkishallinnossa työskentelevien henkilöiden koulutustaustat ja urapolut ovat yksilöllisiä, kuten myös arvot sekä ideologiat. Virkamiehen asemaan liittyvät rooliodotukset luovat virallisten toimintasääntöjen lisäksi normatiivisen järjestelmän, joka ohjaa virkamiesten käyttäytymistä ja luo sille raamit.

Roolit sisältävät vaatimuksia ja kvalifikaatioita, joihin tarvitaan erikoistumista. Erikoistumisen myötä toiset roolit muodostuvat tärkeämmiksi kuin toiset ja aiheuttavat siten eriarvoisuutta sosiaalisessa asemassa. Esimiehen työhön kuuluu suurempi määräysvalta, jonka myötä esimiehen

roolin esittäjälle tunnustetaan oikeus normien muotoiluun ja niiden valvontaa. (Allardt & Littunen 1962, 29.) Esimiehen asemassa toimivalla virkamiehellä on suuremman määräysvallan myötä myös suurempi vastuu kuin tavallisella virkamiehellä. Vastuu työyhteisön toimintaa haittaavien ongelmien käsittelystä ja ristiriitojen selvittämisestä on nimenomaan esimiehillä ja johdolla. (Järvinen 1998, 60.) Vastuu näkyy myös arkisissa vuorovaikutustilanteissa. Ryhmän johtajan rooliin kuuluu esimerkiksi aloitteenteko vuorovaikutuksessa. Johtavassa asemassa olevilla virkamiehillä on velvollisuus omalla esimerkillään vahvistaa yhteistä arvoperustaa organisaatiossa. Arvojen vahvistamisen apuvälineinä ovat erilaiset säännökset ja hallinnon käytännöt, mutta tärkeää on myös avoimuus. Avoimuus edellyttää johtamisnäkökulmasta katsottuna aitoa vuorovaikutusta työyhteisössä. (Allardt & Littunen 1962, 30.)

Virkamiehet tekevät hyvin erilaisia töitä, ja myös virkatyön sisältö vaihtelee suuresti virkamiesten välillä. Laajoiksi kentiksi virkatyössä voidaan jaotella suunnitteleva virkatoiminta, valvova virkatoiminta, suorittava virkatoiminta ja päätöksenteko velvoituksista ja oikeuksista. (Kivivuori 1993, 23–24.) Virkamiehen työ ja virkamiehen roolissa toimiminen voi edellyttää tekoja, joita henkilökohtainen etiikka pitää kyseenalaisina (Salminen 2003, 48). Intressi- ja arvokonfliktit eri roolien välillä tulevat näkyvimmin ilmi, kun virkamiehen yksityiselämä ja julkinen asema joutuvat ristiriitaan keskenään. Ristiriidat voivat olla pieniä ja vähäpätöisiä, mutta joskus ne saattavat kehittyä suuremmiksi ja tällöin virkamies saattaa menettää uskottavuutensa ja toimintaedellytyksensä. (Moilanen 1999, 27.) Rooliristiriitojen myötä myös erilaiset vastuun muodot saattavat joutua ristiriitaan keskenään, jolloin virkamiehen tulee pohtia niiden välistä suhdetta ja omia toimintamahdollisuuksiaan. Virkamiehellä on esimerkiksi virkamieslain mukaan yhdistymisvapaus (1994/750, 12 §), mutta joskus esimerkiksi poliittinen tai uskonnollinen toiminta voi olla ongelma viranhoitamisen kannalta. Jos virkamies on näkyvästi mukana oppositiopuolueen toiminnassa ja samaan aikaan toimii hallituksen avustajana, voi uskottavuus olla koetuksella. Virkamiehen tulee siis käyttää jatkuvasti omaa harkintaa ja moraalista reflektiota suhteessa omiin työtehtäviinsä ja rooleihin, joissa hän toimii. (Moilanen 1999, 27.)

Vastuu oman toiminnan normatiivisuudesta ja lojaalisuus organisaatiota kohtaan riippuu myös siitä, kuinka sitoutunut virkamies on omaan rooliinsa. Jos virkamies suhtautuu omaan rooliinsa kyynisesti, on todennäköisempää, että hänen sitoutuneisuutensa organisaatiota kohtaan on vähäisempi kuin vilpittömästi rooliin suhtautuvalla. Jos sama virkamies on sitoutunut vilpittömästi johonkin toiseen rooliin, kuten esimerkiksi oppositiopuolueen toimintaan, voi tästä seurata ongelmia. Julkisen sektorin toimintaan kuuluvat keskeisesti yhteinen etu ja julkinen intressi, mutta siellä toimivat henkilöt ovat kuitenkin aina yksilöitä, joilla on omat tavoitteensa. Klassisia

kysymyksiä julkishallinnossa onkin yhteisöllisen ja yksityisen vastuun välinen suhde. (Salminen 2004, 127–128.)

Lojaalisuus ja vaatimus kuuliaisuudesta ovat perinteisen virkamiesetiikan peruskiviä. Virkavalassa (Asetus virkavalasta ja virkavakuutuksesta sekä tuomarivalasta ja tuomarinvakuutuksesta 23.12.1987/1183) virkamies lupaa noudattaa lakeja ja toimia oikeudenmukaisesti sekä puolueettomasti kansalaisten ja yhteiskunnan parhaaksi. Kaikista eri asioista, kuten vaikka epämuodollisista neuvotteluista, ei kuitenkaan voida säätää lakia, vaan ne jäävät usein virkamiehen oman harkinnan varaan. Näin ollen virkamies voi olla muodollisesti lojaali, mutta tosiasiallisesti kuuliaisuus voi olla kyseenalaista. (Moilanen 1999, 18.) Bovensin (1998, 25) vastuu hyveenä tulisikin olla jälleen toiminnan lähtökohta yksilöllistä vastuuta tarkasteltaessa. Hyveellisyyden kautta virkamies ottaa velvollisuutensa vakavasti, ja on tietoinen rooliinsa kuuluvista vaatimuksista.

Virkamies toimii työssään useiden eri tahojen lojaalisuusvaatimusten ristipaineessa. Se on seurausta poliittis-hallinnollisen järjestelmän rakenteesta, joka asettaa lojaalisuuden suuntaamiselle haasteita. Erilaisia lojaalisuustahoja virkamiehelle ovat esimerkiksi laki ja asetukset, poliittiset puolueet, ylemmät viranomaiset ja työtoverit. Ristipaineessa syntyville lojaalisuuskonflikteille on tyypillistä se, että kullakin taholla on periaatteellinen oikeus ohjata virkamiehen toimintaa. Tällöin virkamiehen vastuulle jää tahojen tärkeysjärjestyksen hahmottaminen ja harkitseva rationaalisuus. (af Ursin 1993, 17.) Eettisiä ongelmia virkamiesetiikassa ovat monesti periaatteiden väliset ongelmat, eli mikä arvoista on arvokkain, ja mikä periaate on perustavin (Moilanen 1999, 10). Valintoja tehtäessä korostuu myös professionaalisen vastuun merkitys eli ammattitaito, jota Petter piti moraalisen vastuun lisäksi lähimpänä sisäistä vastuuta (Petter 2005, 202).

4.2.6. Institutionalisoituneet roolit ja vastuu

Virkamiehen asemaan ja rooliin vaikuttavat jatkuvasti yhteisön normatiivinen paine sekä hallintoa ympäröivä kulttuuri. Yhteiskunta, jossa elämme, on sosiaalisesti rakentunut valtava kokonaisuus, joka pitää itseään yllä yksilöiden vuorovaikutussuhteiden avulla. Kuten aiemmassa luvussa kävi ilmi, roolit ovat normatiivisten odotusten järjestelmiä. Erilaisten roolien sekä niiden vuorovaikutuksen kautta ihmiset luovat merkityksiä toiminnalleen yhteiskunnallisessa kontekstissa.

Deskriptiivinen etiikka ja tarkastelutapa on ominaista sosiologialle (Moilanen 1999, 5). Deskriptiivisyys tarkoittaa terminä kuvailevaa ja kertovaa tarkastelutapaa, joka ei suoraan ota kantaa toiminnan oikeellisuuteen (Sivistyssanakirja 2004, 78). Tämä tarkastelutapa on tärkeä, koska sen avulla on mahdollista ymmärtää moraalikäyttäytymistä kollektiivisella tasolla. Virkamies ei ole tästä näkökulmasta katsottuna pelkkä individuaali moraaliagentti, kuten eksistentiaalisissa

tarkastelutavassa, vaan henkilö, jonka toimintaan vaikuttavat kulttuuriset arvot sekä yhteisön normatiivinen paine. (Moilanen 1999, 5.)

Miten tämä normatiivisten odotusten järjestelmä sitten rakentuu, ja miten ihmiset voivat ymmärtää ja reflektoida omaa käyttäytymistään rooleissa? Toimintamuotojen ja roolien tyypittely edellyttää ensinnäkin kielellistä objektivaatiota. Tarkasteltaessa julkishallintoa ja siellä työskenteleviä ihmisiä, heitä ei käsitellä yksittäisinä toimijoina, joilla on kaikilla omat nimensä ja tarpeensa, vaan tarkastelun kohteena on objektivoitunut toiminnan suorittaja: virkamies. Virkamiestä ja virkamiesroolia voidaan tarkastella weberiläisittäin ideaalikäsittelenä, joka on irrallaan toiminnan yksilösuorituksista ja niihin liittyvistä vaihtelevista subjektiivisista prosesseista. Tällöin rooli on institutionalisoitunut ja useiden henkilöiden omaksuttavissa. (Berger & Luckmann 1995, 86.)

Roolikäyttäytymisessä on sisällytettynä paljon objektivoituneita toimintoja, jotka rooliodotusten kautta liitetään sosiaalisesti itse roolin esittämiseen. Rooliodotukset synnyttävät sitä kautta myös vastuita ja velvollisuuksia, jotka ovat rakentuneet sosiaalisiksi normeiksi. Virkamieheltä edellytetään esimerkiksi tietynlaisia käytöstapoja asemansa puolesta, ja hänellä on myös yksilöllinen vastuu niitä noudattaa. Esimiestehtävässä toimivan virkamiehen vastuulla on puolestaan puuttua organisaation epäkohtiin ja hänen odotetaan myös niihin puuttuvan. (Saaristo & Jokinen 2004, 75–76.)

Roolissa olevan henkilön minä samaistuu objektivoituneeseen toimintaan, vaikka osa siitä onkin tietoinen minän muista ulottuvuuksista, jotka eivät ole suoranaisesti kytköksissä meneillä olevaan toimintaan. Toinen tärkeä ilmiö liittyy itsereflektioon. Toimijan ajatellessa jälkikäteen omaa toimintaansa osa hänen minästään objektivoituu toiminnan suorittajana, kun taas minän kokonaisuus lakkaa samastumasta toimintaan. Tällöin yksilö siis kokee olleensa ainoastaan osittain mukana toiminnassa ja käsittelee toimintaa erillään itsestään. Tämä mahdollistaa sisäisen vuoropuhelun minän eri osien välillä. Roolit ikään kuin keskustelevat keskenään, ja toimintaa voidaan reflektoida suhteessa kontekstiin. (Berger & Luckmann 1995, 86–87.)

Toimijan tarkastellessa omaa rooliaan virkamiehenä hän voi myös reflektoida omia vastuitaan ja velvollisuuksiaan. Virkamiehen on noudatettava lakeja ja sääntöjä, jotka koskevat virantoimitusta, mutta normien kääntöpuolena on myös se, että ne määrittelevät sen, mitä ei tarvitse tehdä. Tarkoin määriteltyjen lakien ja asetusten ulkopuolelle jäävät asiat ovat monesti virkamiehen oman harkinnan varassa, ja niihin vaikuttaa se, kuinka virkamies oman roolinsa ja vastuunsa kokee.

4.2.7. Eettiset säännöt

Monissa maissa, kuten Yhdysvalloissa ja Uudessa-Seelannissa, on laadittu virkamiesten toimintaa ohjaavia eettisiä säännöstöjä (Moilanen 1999, 11). Eettisillä säännöstöillä pyritään estämään hallinnollisia väärinkäytöksiä sekä luomaan toiminnallisia standardeja hallintoon (Salminen 2003, 16). Iso-Britanniassa on laadittu vuonna 1995 seitsemän peruseriaatetta sisältävä arvojulistus ”The Seven Principles of Public life”, jonka katsotaan soveltuvan kaikkeen julkiseen toimintaan. Sen sisältämät arvot ovat:

- 1) epäitsekkyys: yhteisen edun nostaminen oman edun edelle,
- 2) integriteetti: ulkopuolisten vaikutteiden ei saa antaa vaikuttaa omaan toimintaan,
- 3) objektiivisuus: tehdyt valinnat on pystyttävä perustelemaan,
- 4) vastuullisuus: päätöksistä ja teoista tulee vastata,
- 5) avoimuus: päätökset on perusteltava, ja tiedon on kuljettava mahdollisimman vapaasti,
- 6) totuudellisuus: sidonnaisuudet on ilmoitettava, sekä
- 7) johtajuus: näitä arvoja tulee edistää esimerkillisellä käyttäytymisellä. (Salminen 2003, 17; Salminen 2004, 106; Virkamiesetiikka. Selvitys... 2000, 10.)

Nämä Iso-Britanniassa virkamiehille kehitetyt säännöt ovat levinneet myös kansainväliseen käyttöön. Julkishallinnon toimijoilla on paljon yhteistä arvopohjaa kautta maailman. Kansainvälistymisen seurauksena yleiset virkamieseettiset suositukset muodostuvat kansainvälisen yhteisön ja kansallisten toimijoiden yhteisvaikutuksesta. (Salminen 2003, 16–17.)

Merkittävä tekijä tämän yhteisen etiikkapohjan rakentamisessa on ollut Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestö OECD, joka julkaisi kaksitoistakohtaisen suosituksen virkamiesetiikan periaatteista keväällä 1998. Tämän suosituksen tarkoituksena on auttaa jäsenmaita arvioimaan instituutioita, mekanismeja ja järjestelmiä, joita ne käyttävät julkishallinnon eettisten normien noudattamisen edistämiseen. Periaatteista ilmenevät tiivistettynä OECD -maiden kokemukset ja käsitykset siitä, minkälaista eettisen johtamisen tulisi olla. (Virkamiesetiikka. Selvitys... 2000, 10–11.) Varsinaiset virkamieskuntaa koskevat huomiot ovat seuraavan laisia: virkamiehille tulisi olla tarjolla eettistä ohjausta, virkamiesten tulisi tuntea oikeutensa ja velvollisuutensa paljastaessaan väärinkäytöksiä. Virkamiesten eettistä toimintaa olisi myös tuettava poliittisella sitoutumisella eettiseen toimintaan. (Salminen 2003, 16.)

Suomessa virkamiesten toimintaa säätelevä normiperusta on kyllä olemassa, mutta normeja ei ole tiivistetty yhdeksi yhtenäiseksi eettiseksi säännöstökseksi. Normit ovat osa virkamieslakia,

hallintolakia, lakia yleisten asiakirjojen julkisuudesta ja niin edelleen, mutta varsinaisia eettisiä ohjesääntöjä ei ole olemassa. (Moilanen 1999, 10). Eettisten säännösten voima on siinä, että ne antavat hyvin muistettavia ”peukalosääntöjä”, jotka helpottavat virkamiesten toimintaa normaalisti harkintaa vaativissa tilanteissa. Ne siis standardisoivat käytäntöjä ja tekevät toiminnasta ennustettavampaa. (Virkamiesetiikka. Selvitys... 2000, 8.)

Toisaalta eettisten säännösten käyttöä myös luonnehditaan termillä ”low-road”, koska niitä seuraamalla virkamiehet kykenevät täyttämään tehtävien asettamat minimivaatimukset. Yksilöllisen vastuun minimointi onnistuu yksinkertaisesti sääntöjä noudattamalla, vaikka säännöt eivät nimenomaan saisi muodostua eettisen arvostelukyvyn eli niin sanotun ”high-roadin” korvikkeiksi. (Moilanen 1999, 11.)

Moraalinen toiminta ei myöskään välttämättä kohene hallinto-oikeudellisia säännöksiä ja muodollisia periaatteita lisäämällä (Salminen 2004, 112). Mikäli säännöistä pyritään saamaan kattavia, ne muuttuvat helposti liian monimutkaisiksi, ja silloin niitä on yksinkertaisesti liian vaikeaa soveltaa käytäntöön. Sääntöjä tehtäessä ei voida ottaa kaikkia yksityiskohtia ja poikkeuksia huomioon. Siksi virkamiesten omalla arvostelukyvyllä ja eettisellä pohdinnalla on merkittävä osa, kun sääntöjä sovelletaan käytäntöön. (Moilanen 1999, 10–11.)

Eettiset säännöt ovat hyvä esimerkki siitä, kuinka yhteisön yhteiset arvot ja yleisesti hyvänä pidetyt toimintatavat vaikuttavat vastuun tunteen muodostumiseen. Niiden vahvuus on siinä, että ne edistävät yhteisen arvoperustan rakentumista ja vastuun ottamista yhteisistä asioista. Säännöt eivät kuitenkaan yksin riitä, jos virkamies ei tunne olevansa vastuussa niiden noudattamisesta. Tämän takia aiemmissa luvuissa kuvatut vastuun rakentumisen muodot ovat tärkeitä. Yksilön omat subjektiiviset arvot ja sosiaaliset suhteet rooli-odotuksineen vaikuttavat vastuun tunteen muodostumiseen ja luovat samalla perustan moraalille, joka Petterin (2005, 210) kategorisoinnissa luokitellaan autonomiseksi ja sisäiseksi vastuun muodoksi. Vastuun hyveellinen luonne pitää sisällään oletuksen moraalisesti oikeasta toiminnasta toiminnan lähtökohtana (Bovens 1998, 25). Moraaliseen vastuuseen ja sen ulottuvuuksiin paneudutaan tarkemmin seuraavassa luvussa.

4.3.Yksilöllinen vastuu julkishallinnossa

4.3.1. Eettinen pohdinta ja moraali yksilöllisenä vastuuna

Perinteisesti moraali ja etiikka erotetaan toisistaan käsitteellisesti siten, että moraalin ajatellaan olevan kykyä erottaa hyvä ja paha tai oikea ja väärä toisistaan. Etiikalla puolestaan tarkoitetaan moraalisten asioiden tarkastelua. (Ks. esim. af Ursin 1993, 7.) Eettisen pohdinnan ja oman toiminnan reflektoinnin avulla virkamiehen on mahdollista punnita omaa moraaliaan ja tekemiään ratkaisuja.

Petterin kategorioinnissa moraalinen vastuu ja professionaalinen vastuu luokiteltiin samaan luokkaan (Petter 2005, 210). Tässä luokassa sisäinen vastuuntunto on kaikista korkeimmalla tasolla. Professionaalisen vastuuseen liittyy vahva osaaminen ja ammattitaito, mutta autonomian taso on Petterin mukaan suhteellisen pieni, koska vastuu perustuu koulutuksen mukanaan tuomien normien ja osaamisodotusten varaan. Moraalisessa vastuussa puolestaan autonomia on suurta, koska henkilö on vastuussa teoistaan viime kädessä itselleen. Ulkopuolelta voidaan kyllä antaa eettisiä ohjeita ja sääntöjä, mutta lopulta niiden noudattaminen on henkilön omalla vastuulla. (Petter 2005, 199–202.) Vastuuntunnon käsitteeseen liittyy aina myös oletus ihmisen omasta arvostelukykyvystä. Vastuuntuntoista henkilöä pidetään itsenäisenä toimijana, jolle ei tarvitse kertoa, mitkä hänen velvollisuutensa rajat ovat, koska hän osaa päättää sen itse. (Helkama 2009, 257.)

Miten virkamiesten vastuuntuntoa voidaan sitten arvioida? Moraalin subjektiivisen luonteen vuoksi yksilöllisen vastuun arviointi ei ole ongelmaton. Moraalikäyttäytyminen on monimutkaista, koska siinä sekoittuvat monet eri normijärjestelmät ja eettiset diskurssit, kuten esimerkiksi ammatilliset, ideologiset tai uskonnolliset vakaumukset. (af Ursin 1993, 8-9.) Kuten aiemmin on käynyt ilmi, yksilöllinen vastuu rakentuu monella eri tavalla, kuten esimerkiksi sosiaalisten suhteiden ja roolien kautta. Vastuita ja vastuullisuutta tarkastellessa tulisikin ottaa huomioon toiminnan konteksti ja toimijan henkilökohtaiset ominaisuudet, jotta yksilöllistä vastuuta voitaisiin tarkastella oikeilla mittareilla. Bovensin (1998, 25) vastuun muodoista vastuuta tulisi tarkastella kapasiteettina henkilökohtaisten ominaisuuksien kohdalla. Kapasiteettiin sisältyy ajatus erilaisista lähtökohdista, jotka tulisi ottaa huomioon toimintaa tarkastellessa.

Moraalinen arvostelukyky on Kohlbergin mukaan kehittyvä ominaisuus. Kohlbergin perusteellisten haastattelututkimusten avulla on eritelty moraalin kehitysvaiheet, jotka jaetaan perinteisesti viiteen tai kuuteen vaiheeseen. Vaiheiden olennaisena määrittelevänä piirteinä on sosiaalinen perspektiivi, josta käsin yksilö tilannetta tarkastelee. (Helkama 2009, 168; Kohlberg 1984.)

Moraalin kehitysvaiheet jaetaan kolmeen eri tasoon. Ensimmäinen taso moraalisen arvostelukyvyn kehityksessä on esikonventionaalinen taso. Tällä tasolla omaa hyvinvointia pidetään keskeisenä ja moraalisia ongelmia ratkotaan itsekeskeisistä lähtökohdista käsin. Toimintaa seuraavat palkkiot tai rangaistukset ovat keskeisiä toiminnan oikeellisuutta arvioitaessa. Tärkeintä on rangaistusten välttäminen sekä auktoriteettien totteleminen. Tämä vaihe on yleistä lapsille ja nuorille, ja harva jää moraalien kehityksessä lopullisesti tälle tasolle. (Helkama 2009, 168–169; Kohlberg 1984.)

Toista tasoa kutsutaan konventionaalisen moraalien tasoksi. Tällä tasolla ongelmia tarkastellaan monipuolisemmin, ja myös vastavuoroisuus sekä ihmissuhteet ovat tarkastelun alla. Auktoriteetteja, lojaalisuutta ja toisen hyväksyntää pidetään arvossa, eikä sääntöjä herkästi kyseenalaisteta. Konventionaalisen moraalien kehitysvaiheessa oleva virkamies voi esimerkiksi olla joustamaton ja ehdoton lakien noudattamisessa, vaikka tilanne saattaisi vaatia syvällisempää pohdintaa. (Helkama 2009, 169; Kohlberg 1984.)

Kolmas ja samalla viimeinen taso on postkonventionaalinen taso. Tällä periaatteellisen moraalien tasolla ihminen ymmärtää, että moraalit koostuu sopimuksista, joiden tarkoituksena on taata perusoikeudet ja vastavuoroinen kunnioitus ihmisten kesken. Myös perustelut siitä, miksi jotkut asiat ovat oikein tai väärin, kehittyvät itsenäisen pohdinnan kautta eivätkä pelkästään ulkoisten sääntöjen seurauksena. Tästä seuraa, että moraalien normien rikkominen voidaan nähdä hyväksyttävänä, jos periaatteelliset oikeudet toteutuvat sen seurauksena. Historia, kuten esimerkiksi natsi-Saksan toiminta, on opettanut, että kaikki lait tai säännöt eivät välttämättä ole eettisesti kestäviä ja siksi onkin tärkeää, että julkista valtaa käyttävät toimijat harjoittavat periaatteellisen tason pohdintaa lakeja ja säännöksiä noudattaessaan. (Helkama 2009, 171; Kohlberg 1984.)

Periaatteellisen moraalien taso on siis tasoista kehittynein. Kohlbergin mukaan läheskään kaikki eivät pääse tälle ajattelun tasolle elämänsä aikana, vaan jäävät ajatuksellisesti alemmille tasoille. Hallinnossa periaatteellinen moraalien taso on tärkeä, ja sitä pidetään myös poliittisesti parempana kuin alempia tasoja. (Helkama 2009, 178; Kohlberg 1984.)

4.3.2. Harkinta yksilöllisenä vastuuna

Edellisessä luvussa tarkasteltiin eettistä pohdintaa ja moraalit yleisellä tasolla. Tässä luvussa paneudutaan tarkemmin lain soveltamiseen ja harkintaan liittyviin kysymyksiin, joita virkamies työssään joutuu kohtaamaan.

Hallinnon laillisuusperiaatteen mukaan kaikessa julkisessa toiminnassa on noudatettava tarkoin lakia (L 11.6.1999/731, 2.3 §). Yksinkertaisissa ja mekaanisissa toimenpiteissä, kuten

passihakemuksissa, yksiselitteisiä sääntöjä on helppo toteuttaa. Päätösten tekeminen kuitenkin vaikeutuu asioiden monimutkaistuesssa, ja yksiselitteisiä sääntöjä tai ohjeita ei aina ole olemassa. Vastuun tarkastelu kausaalisessa mielessä on hankalaa tilanteissa, joissa olosuhteet ovat haastavia ja toimijoita on paljon. (Bovens 1998, 25.) Kollektiivisen vastuun kohdalla vastuu todellisena käsitteenä laimenee ja menettää usein todellisen merkityksensä (Käyhkö 2002, 112).

Hallinnon ja virkamiesten toimintaa ohjaavat oikeussäännöt jättävät päätöksentekijälle tietoisesti tulkinnan varaa. Joustavuus ja väljäsanaiset säännökset antavat harkinnalle sijaa ja siten myös inhimillistävät mekaanista päätöksentekoa. (Kivivuori 1993, 23.) Harkinnalla on tärkeä sija päätöksenteossa, koska lain ja moraalien välillä ei välttämättä ole suoraa vastaavuussuhdetta. Se, mikä on lain mukaan oikein, ei välttämättä ole moraalisesti oikea tai oikeudenmukainen ratkaisu. (Moilanen 1999, 35.) Kansalaisten valitsevat edustajat ovat säätäneet lait omana aikanaan, eikä niiden vastaavuus tämän ajan ongelmiin ole aina itsestäänselvyys.

Harkinnan rooli hallinnossa korostuu etenkin valmistelussa sekä päätöksenteossa. Harkinnan apuna ovat oikeusperiaatteet, jotka helpottavat ja samalla rajaavat harkintaa. Yhdenvertaisuusperiaatteen mukaan samanlaisia tapauksia on käsiteltävä samalla tavalla ja erilaisia eri tavalla. Ongelmana on samanlaisuuden ja erilaisuuden määrittely. Jokainen tapaus on aina hieman erilainen, mutta virkamiesten on kyettävä huomaamaan samankaltaisuudet oikeustapausten vertailun avulla. (Mäenpää 2003b, 85.) Valmistelun on oltava huolellista, sillä esittelijänä toimiva virkamies on vastuussa tehdystä päätöksestä. Esittelijän vastuullisuus ei riipu siitä, oliko päätös hänen ratkaisuehdotuksensa mukainen vai ei, ellei eriävää mielipidettä ole jätetty. (PL 118 §.)

Ongelmia voi syntyä myös virkamiehen oman moraalikäsitteiden ja toimintaa ohjaavan lain yhteensovittamisen kanssa. Yksityisten ja julkisten toimien välille voi syntyä jännite, joka saattaa haitata virkamiehen harkintaa. Martinezin mukaan yksittäisen virkamiehen tulisi luottaa omaan käsitykseensä demokraattista arvoista ja täyttää lain säädännön ja todellisuuden vuorovaikutuksessa syntyvät kuilut harkintansa mukaisesti. (Martinez 1998, 714–718.) Lain määrittämät keinot eivät aina muodosta riittävää perustaa virkamiehen etiikalle, vaan virkamiehen on täydennettävä sitä omalla moraalinäkemysellään (Salminen 2003, 46). Oikeusjutun ja kasvottoman byrokratian kohdalla tätä täydentämistä ei tapahdu, koska lakia pidetään erehtymättömänä ja ainoana oikeana totuutena, kuten myöhemmin tulee ilmi.

Perustuslain vaatimusta lain tarkasta noudattamisesta ei voida läheskään aina tulkita kirjaimellisesti. Normitietoon tukeutuminen ei riitä päätöksiä tehtäessä, vaan keskeisessä osassa säännösten soveltamisessa on intressien punninta ja niiden keskinäinen vertailu. (Laakso 2009, 55.) Päätökset

vaikuttavat usein lukuisiin sidosryhmiin, joten virkamiehen on hyvä tiedostaa päätöksensä laajat vaikutukset. Filosofiasa puhutaan tämän kaltaisissa tilanteissa seurausetiikassa, jonka mukaan teon moraalinen arvo määrittyy seurausten kautta, jotka tulisi huomioida päätöksiä tehdessä.

Kivivuoren (1993, 24) mukaan virkamiehen toiminnan ja vastuiden ulkokohtainen luonnehdinta ei tarjoa kunnollista kuvaa hänen moraalisistaan ja tarkoituksiperistään. Sen sijaan, että tutkisimme vain ohjesääntöjä ja menettelyn lainmukaisuutta, on lähestyttävä virkamiehen ajattelua ja asenteita. On kysyttävä, mitä tietoja virkamiehellä oli ratkaisunsa vaikutuksista, ja mitä tietoja hän ei hankkinut tai hallinnut. Miksi hän menetteli toimimallaan tavalla, ja mihin hän toiminnallaan pyrki? Passiivisen ex-post vastuun tarkastelun lisäksi olisi keskityttävä myös aktiiviseen ex-ante tarkasteluun, jossa virkamiesten toimintaa voidaan arvioida jo etukäteen. Tällöin ongelmiin puuttuminen on mahdollista jo ennen päätösten syntymistä (Kähkö 2002, 115).

Virkamiehiä on monenlaisia, ja suhtautuminen virkamiehen rooliin myös vaihtelee. Osa virkamiehistä selvittää huolellisesti itselleen, mitä vaikutuksia hänen tekemällään päätöksellä on, ja myös harkinnan ja päätöksenteon perusteet tehdään läpinäkyviksi. Toiset virkamiehet eivät puolestaan juuri mieti mitä tekevät. He kertovat kuluneita, pinnallisia selityksiä toimintansa perusteista puolustellakseen toimintaansa. (Kivivuori 1993, 24.) Toiset siis pitävät vastuullista toimintaa hyveenä (Bovens 1998, 25), kun taas toiset perustavat toimintansa instrumentaalisiin ohjesääntöihin ja käytäntöihin.

Kuten aiemmin on käynyt ilmi, vastuun tunteen rakentuminen riippuu monesta seikasta. Yksi lisätekijä on viraston arvorakenteen ja alistussuhteiden luoma kynnisyys ja kiinnostumattomuus (Kivivuori 1993, 24). Virastojen arvot ovat hyvin erilaisia asiakirjojen valossa. Osa virastoista korostaa laatu- ja kustannustietoisuutta, kun taas osa painottaa aloitteellisuutta tai kansainvälisyyttä. Erilaisuus ei silti välttämättä ole merkki yhteisen arvopohjan rapistumisesta. Selittävänä tekijänä erilaisille arvoille on kunkin viraston tehtäväalueen kannalta keskeisten arvojen korostaminen eli niin sanotut strategiset arvot. Toisaalta voidaan pohtia, tarvittaisiinko arvojohtamiseen lisää systemaattisuutta ja arvojen kytkemistä lähemmäksi käytännön työtä? (Virkamiesetiikka. Selvitys... 2000, 40–41.)

Virastoihin institutionalisoituneet sosiaaliset käytännöt ja tavat muodostavat epävirallisen normiverkoston, joka organisaatiokulttuurina saattaa edesauttaa akrasian eli moraalisen toimimattomuuden syntymistä. Vakiintuneet tavat ja käytännöt mahdollistavat vastuun ulkoistamisen objektiivisiin käyttäytymismalleihin, jotka huonon uskon tavoin vapauttavat virkamiehet subjektiivisesta vastuusta. Oikeusjutun oikeusjärjestelmässä on hyvin paljon tämän

kaltaisia piirteitä, ja henkilökohtaista vastuuta vähätellään. Todellisen vastuun koetaan olevan ylempänä, jolloin omalle vastuulle jää ainoastaan sääntöjen ja lain noudattaminen.

5. HERMENEUTIikka

Tässä luvussa perehdytään tarkemmin Oikeusjutun käsittelyssä käytettyyn metodiin.

Hermeneuttinen lukutapa on implisiittisesti läsnä teoksen analysoinnissa, ja Oikeusjutusta tehdyissä tulkinnoissa. Tärkeä osa hermeneuttista lukutapaa on itsereflektio ja omista ennakko-oletuksista luopuminen. Ajattelumallit urautuvat helposti ellei niitä jatkuvasti haasteta ja kyseenalaisteta lukemisen aikana.

5.1. Denotaatio ja konnotaatio

Tekstiä luettaessa on olennaista, että kirjoitus on siinä muodossa, että lukeminen onnistuu yksiselitteisesti ja vaivatta. Tämä ei suinkaan ole aina itsestään selvyys varsinkaan silloin, kun kyseessä on esimerkiksi vanha, käsinkirjoitettu dokumentti. Myös tekstin kääntäminen kieleltä toiselle vaatii valtavaa asiantuntemusta sekä alkuperäisen kielen että käännettävän kielen osalta. Merkitysten monimuotoisuus, historiallisuus ja kulttuurisidonnaisuus tekevät kääntämisestä haasteellista. Sama pätee myös siihen, jos lukee vieraskielistä tekstiä. Kaikkia merkityksiä voi olla vaikea huomata tai tunnistaa. Tämä koskee esimerkiksi denotaatioita ja konnotaatioita.

Denotaatiolla tarkoitetaan merkin yleisimmin hyväksyttyä ja selvintä merkitystä (Fiske 1992, 113). Esimerkiksi sana ”hautakivi” detonoitaa hautausmaata, siellä olevaa hautapaikkaa ja kiveä sen kohdalla. Jos näemme kuvan hautakivestä, erotamme sen mistä tahansa muusta kivistä esimerkiksi muodon ja siihen kaiverretun tekstin perusteella. Nämä kuvat visualisoituvat päässäme luettuamme kyseisen sanan. Emme ajattele esimerkiksi pientä kiveä hautaa täyttävän maan seassa, vaikka tämäkin tulkinta voisi olla täysin mahdollinen sanan ”hautakivi” perusteella. Lukiessamme tekstiä vieraalla kielellä olemme usein denotaatioiden varassa, koska emme tiedä sanojen tai merkkien kaikkia merkityksiä. Tämä voi johtaa väriin tulkintoihin ja ristiriitoihin tekstin ymmärtämisessä.

Konnotaatiolla tarkoitetaan sitä vuorovaikutusta, joka syntyy kun merkki kohtaa käyttäjiensä tuntemukset tai mielenliikkeet tai kulttuuriset arvot. Tällöin tulkinnan tulos riippuu yhtä paljon tulkitsijasta kuin itse kohteesta. Konnotaatio on suuressa määrin kulttuurisidonnainen asia, ja koska se toimii subjektiivisella tasolla, emme suinkaan tule aina tietoiseksi kaikista konnotaatioista, joita mielessämme syntyy. Konnotaatioille on tosin ominaista intersubjektiivisuus juuri kulttuurisidonnaisuuden vuoksi. Yhteenvedon voisi todeta, että denotaatio ilmaisee mitä on kuvattu, kun taas konnotaatio kuinka jokin asia on kuvattu. (Fiske 1992, 114–115.)

5.2. Tulkinta ja ymmärtäminen

Teksti käy monesti lävitse useita vaiheita vielä senkin jälkeen, kun se on alun perin saanut sanallisen muodon kirjoittajan toimesta. Nämä vaiheet on hyvä tiedostaa siinä vaiheessa, kun tarkastelee edessään olevaa tekstiä, yrittää tulkita ja ymmärtää sitä. Tulkinta ja ymmärtäminen ovat termeinä samansuuntaisia ja liittyvät toisiinsa. Arkikielessä niitä voidaan käyttää jopa synonyymeinä, mutta hermeneutiikassa niillä on selvästi erilainen merkitys ja suhde toisiinsa.

Tulkinta on tekstin hermeneuttisen lukemisen lähtökohta. Se on välttämätöntä, jotta voimme ottaa selkoa tekstin merkityksestä ja eri merkitystasoista, joita se pitää sisällään. Tulkinna tarkoituksena on keräillä näitä yksinkertaisia merkityssuhteita, joita teksti pitää sisällään. Esimerkiksi tekstissä esiintyvät metaforat ovat hyviä esimerkkejä kielen ja puheen osista, joita on mahdotonta vangita niiden dynaamisen luonteen takia. Metaforat elävät kielen mukana jatkuvasti ja jokainen lukija voi löytää niihin uusia viittaussuhteita, jotka eivät sovi aiempiin tulkintoihin. (Varto 1991, 38–39.) Tyypillinen metafora käyttää hyväkseen yhtä aikaa asian yhtäläisyyttä ja eroavuutta (Fiske 1992, 122). Esimerkiksi metafora ”mies on kuin leijona” hakee yhtäläisyyttä leijonan rohkeudesta ja uljaudesta luonteenpiirteinä, mutta samalla erottavina tekijöinä ovat eläimen ja ihmisen väliset fyysiset eroavaisuudet. Tulkinta kuitenkin keskittyy yleensä yksipuolisesti näihin yhtäläisiin piirteisiin, kuten esimerkiksi tässä tapauksessa rohkeuteen. (Morgan 2006, 4.) Kukaan ei kuitenkaan estä tulkitsemasta metaforaa niin, että mies on yhtä karvainen kuin leijona, vaikka tämä tulkinta ei olisikaan yhtä yleinen kuin ensimmäinen. Voihan olla, että viittauksen kohteena oleva mies on todella karvainen ja näin ollen on luonnollista yhdistää metaforan viittaussuhde karvaisuuteen eikä rohkeuteen.

Tulkinnassa on tarkoituksena tuoda esille erilaisia osia ja tasoja. Nämä eivät kuitenkaan nivoudu yhteen automaattisesti vaan ne on tarkoituksella yhdistettävä yhdeksi kokonaisuudeksi, josta syntyy tekstin mieli. Tätä kutsutaan ymmärtämiseksi, jolla ei siis tarkoiteta kielen ymmärtämistä vaan itse asian ja idean ymmärtämistä. Tarkoituksena on ikään kuin luoda teksti uudelleen sen alkuperäistä tarkoitusta ja olemusta tavoitellen ja tätä kautta ottaa kokonaisvaltaisesti tekstin mieli haltuun. (Varto 1991, 39.)

Hermeneuttisen periaatteen mukaisesti vanhojenkin tekstien mieli on mahdollista ottaa haltuun tekstin autonomisuuden sekä ymmärtämisen luonteen vuoksi. On kuitenkin oikeutettua asettaa kyseenalaiseksi ymmärtämisen vertailukelpoisuus, kun kyseessä on esimerkiksi tuhansia vuosia vanha teksti. Yksi ratkaiseva seikka ymmärtämisen historiallisuudessa on maailman erilaisuus eri aikoina ja eri ihmisille. Pidämme itsestään selvyyksinä asioita, joiden parissa olemme kasvaneet,

kuten esimerkiksi teollistunutta yhteiskuntaa ja demokratiaa. Voimme pyrkiä ymmärtämään vieraita ajatuksia, joita eri aikoina on ollut vallalla, mutta tutun ja vieraan ero säilyy silti ympäröivän maailman erilaisuuden vuoksi. Tämä voi vaikuttaa kykyymme ymmärtää tekstin laajempaa merkitysyhteyttä. (Varto 1991, 40–41.)

Myös ihmisten omat kiinnostuksen kohteet sekä subjektiivinen kokemusmaailma vaikuttavat tekstin mielen ymmärtämiseen. Jokaisen lukijan elämäkokemukset vaikuttavat hänen kiinnostuksen kohteisiinsa sekä ymmärtämisen tasoon. Jos lukijalla on vahvat kokemukset jostakin substanssista, joka tekstin kautta tulee ilmi, muokkaavat ne myös uuden tiedon rakentumista ja tekstin ymmärtämistä. (Varto 1991, 41.) Lukijan on siis reflektoitava itseään jatkuvasti, jotta objektiivinen lukeminen ja ymmärtäminen onnistuisivat. Tämä on myös seikka joka on hyvä tuoda ilmi, kun omaa lukutapaa eritellään muille. Aihetta käsitellään tarkemmin seuraavassa luvussa, joka käsittelee hermeneuttisen lukutavan ohjeita.

5.3.Hermeneuttinen lukutapa

Useat hermeneuttiset teoreetikot, kuten esimerkiksi Emilio Bett ja Hans-Georg Gadamer, ovat luoneet malleja oikeista lukutavoista tulkinnallisiksi ohjeiksi. Nämä ovat usein samansuuntaisia, mutta myös poikkeavat toisistaan etenkin painotusten suhteen. Juha Varto on luonut omat ohjeensa etenkin Bettin tarkastelutavan mukaisesti. Hän korostaa, että lukutavassa on otettava huomioon, että (1) teksti on toisen kirjoittama, (2) toisessa ajassa ja paikassa, mutta (3) lukijan ymmärtämä tässä ja nyt ja (4) sellaisella tavalla ymmärtämä, että lukutapa voidaan selittää myös toiselle. (Varto 1991, 33.)

Ensimmäisen kohdan lähtökohtana on, että teksti on itsessään riippumaton lukijasta ja lukutavasta. Se on alun perin ollut kirjoittajan mielessä tietynlaisina ajatuksina tai ajatusryppäinä ja sieltä ulos tullessaan saanut tietynlaisen kielellisen muodon. Tämä muoto ei ole enää osa luojaansa vaan riippumaton objektivaatio, jota voidaan lukea useilla eri tavoilla. On kuitenkin pidettävä mielessä, että merkitykset, joita tekstiin luodaan uudestaan, syntyvät tekstistä tai tekstiin nähden, täytyy kaivaa esille tekstistä eikä sen ulkopuolelta. Merkitysten tuominen ulkopuolelta on usein houkuttelevaa, koska se saattaa tuottaa rikkaan analyysin. Tämä kuitenkin tarkoittaa sitä, että tekstiin tuodaan jotakin, mitä siinä ei ole alun perin ollut, joka loukkaa itse tekstiä ja sen identiteettiä. Merkitysyhteyksien löytäminen esimerkiksi johonkin teoriaan on myös ongelmallista etenkin silloin, kuin teksti on historiallisesti vanhempi, kuin teoria jonka kautta sitä tulkitaan. Tällöin teoria liimataan tekstin päälle, ja tulkinnasta sekä ymmärryksestä näkyvät omat odotuksemme ja tarkoitushakuiset tavat assosioida. (Varto 1991, 34–35.) Esimerkiksi Oikeusjutun

analysoinnissa on houkuttelevaa liittää hallintotieteellisiä teorioita selittämään kirjan tapahtumia, mutta samalla on pysyttävä uskollisena itse tekstille.

Toinen kohta, eli ajan ja paikan huomioon ottaminen, tarkoittaa samalla ymmärtämisen kokonaisuuden huomioon ottamista. Ymmärtämiskokonaisuus muodostuu siitä maailmasta, jossa teksti on kirjoitettu sekä siitä maailmasta, jossa se luetaan. Teksti on aina ymmärtämiskokonaisuus, jonka merkitykset rakentuvat ylhäältä alaspäin. Koko tekstin merkitys määrää siis osiensa merkityksen. Tämän takia onkin jatkuvasti vertailtava tekstin osia ja kokonaisuutta, jotta kokonaisuus ja tietty esillä oleva osa pysyvät oikeassa suhteessa. Tämä sama koskee tietysti fiktiivisten tekstien lisäksi mitä tahansa tekstejä. Erillisten osien analysointi irrotettuna kokonaisuudesta ja oikeasta kontekstista johtaa harhaan eikä tietyn tekstin osan oikeanlainen tulkinta ja ymmärtäminen ole mahdollista. (Varto 1991, 35.)

Kohdassa kolme korostetaan lukijan subjektiivisuutta. Lukija tulkitsee ja ymmärtää tekstiä sillä ymmärryksellä, joka hänellä on oman kokemuksensa valossa. Jokainen lukutapa on siis riippuvainen lukijan omista lähtökohdista ja hänen ympärillä olevasta merkitysmaailmastaan, jonka kautta hänen lukukokemuksensa muodostuu. Vaikka teksti onkin muuttumaton ja kuollut, niin lukijan merkitysmaailma ja ymmärrys eivät ole suinkaan staattisia. Kuollut teksti voi herätä eloon vain lukijan kautta, joka pyrkii sitä ymmärtämään. (Varto 1991, 37–38.)

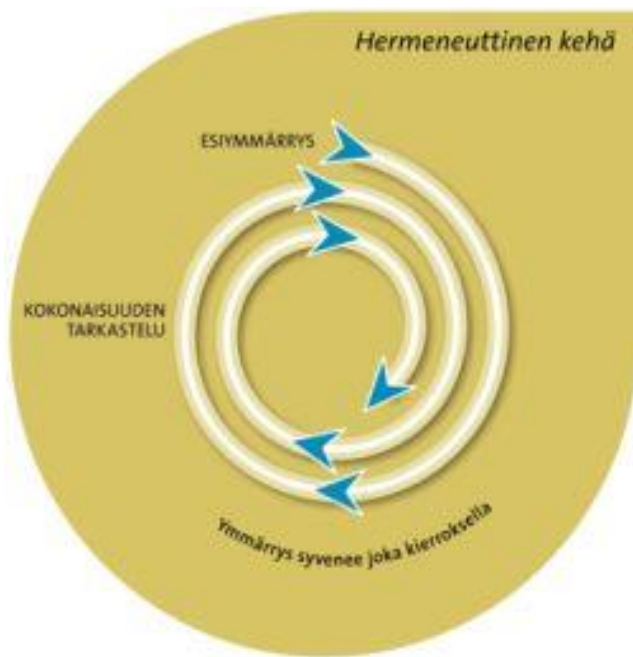
Hermeneuttisen lukutavan ohjeen neljäs kohta on jatkoa kohdalle kolme ja käsittelee intersubjektiivisuutta. Tavoitteena on, että lukija pystyy erottamaan oman lukutapansa sekä tekstin toisistaan sekä selittämään toiselle lukutapansa suhteessa tekstiin. Lukijan tulee siis tiedostaa omat rajansa sekä pyrkiä lisäämään ymmärryksensä tasoa niin, että hän seuraavalla lukukerralla voi tulkita tekstiä uudella tavalla rajojen laajennuttua. Tämä kuvaa myös koko hermeneuttista lukutapaa ja sen luonnetta, jossa edellytetään aina uudelleen lukemista muuttuneista lähtökohdista, muuttuneena ihmisenä, jotta varsinaiseen ymmärtämiseen olisi mahdollista päästä käsiksi. (Varto 1991, 38.)

5.4.Hermeneuttinen kehä

Hermeneuttinen tulkinta noudattaa kehämaista rakennetta. Tulkinta lähtee esiymmärryksestä ja palaa takaisin kehälle uusien oivallusten kautta. Kehä ei siis ole suljettu, vaan se laajenee spiraalimaisesti ymmärryksen lisääntyessä. Jotta kehällä on mahdollista päästä eteenpäin, on vapauduttava esiymmärryksessä muodostuneista ajatusrakenteista. (Varto 1991, 42.)

Ajatus kokonaisuuden ymmärtämisestä yksittäisestä ja yksittäisen kokonaisuudesta on lähtöisin jo antiikin retoriikasta. Hermeneutiikan tehtävänä on aina ollut korjata vajavaista ymmärrystä ja pyrkiä kohti täydellistä ymmärrystä, jota on kuitenkin käytännössä mahdotonta saavuttaa. Mahdottomuus saavuttaa täydellistä ymmärrystä ei kuitenkaan estä pyrkimästä sitä kohti, vaan se toimii tieteen tekemisen tavoitteena ideaalimallin tavoin. (Gadamer 2004, 29–30.)

Hermeneuttisen kehän avulla tutkija pyrkii pääsemään mahdollisimman lähelle omaa tutkimuskohdettaan. Tutkija syventää samalla omaa itseymmärrystään ja pyrkii erottamaan oman lähestymistapansa ja tutkittavan kohteen oman olemuksen, jotka ovat erillään toisistaan. Hermeneutiikassa on tärkeää lähestyä tutkittavaa asiaa aineistolähtöisesti, jolloin teorian tulee rakentua aineistosta käsin ja mukautua siihen. (Anttila 1998.) Hermeneuttista kehää on havainnollistettu alla olevassa kuvassa:

Kuva 1. (THL Internetsivut 2013.)

6. FRANZ KAFKA JA OIKEUSJUTTU

Luvussa perehdytään Franz Kafkan elämänvaiheisiin ja Oikeusjuttuun. Kuten alussa mainittiin, tutkielman tarkoituksena ei ole tehdä kirjallisuusanalyysiä Oikeusjutusta, joten Kafkan elämänvaiheet ja kirjasta tehdyt tulkinnat käydään läpi lyhyesti. Pääpaino on hallintotieteellisessä tutkimuksessa.

6.1. Franz Anton Kafka

Kafkan lapsuudesta, nuoruudesta ja suvusta on olemassa tarkat tiedot, jotka hänen ystävänsä Max Brod on kirjoittanut Kafkasta kertovaan elämäkertaan. Kafka piti useiden vuosien ajan päiväkirjaa ja kirjoitti lukemattomia kirjeitä, joiden kautta hänen elämänvaihteitaan ja ajatuksiaan on mahdollista seurata. Suuri osa päiväkirjoista ja kirjeistä on myös julkaistu. (Brod, 1995.) Kafka ei koskaan saanut suurta tunnustusta eläessään, vaan hänen tuotantonsa nousi maailmanmaineeseen vasta toisen maailmansodan jälkeen. Hänen tuotantonsa on tulkittu edustavan surrealistista, ekspressionistista ja eksistenttialistista taidesuuntausta. (Otavan iso tietosanakirja 1962, 130.)

Franz Anton Kafka (1883–1924) syntyi Prahassa 3. heinäkuuta 1883 juutalaiseen perheeseen (Brod 1995, 3). Merkittävä tekijä Kafkan elämässä oli hänen ongelmallinen isäsuhteensa, joka heijastui myös hänen kirjoituksiinsa. Kafka kirjoitti vuonna 1919 isälleen pitkän kirjeen, jossa hän ruoti heidän välistä suhdettaan. (Brod 1995, 15; Warner 2007, 1021.) Isä oli ankara ja vahva auktoriteetti Kafkan elämässä. Kafka pelkäsi isäänsä ja koki jatkuvaa syyllisyyttä yrittäessään hakea tämän hyväksyntää tuloksetta. Tämän syyllisyyden tunteen voidaan tulkita heijastuneen jossain määrin myös Oikeusjuttuun. (Brod 1995, 16–22.) Kafkan suhdetta isäänsä on käsitelty Freudin teorioiden ja psykoanalyysin kautta, koska Oikeusjutun ja muiden kirjoitusten syntyminen alitajunnan kautta ongelmallisen isäsuhteen tuloksena tuntuu intuitiivisesti hyvinkin loogiselta lähestymistavalta. Brod (1995, 22) kuitenkin varoittaa tutkijoita suorien tulkintojen tekemisestä. Kafka tunsi hyvin Freudin teorian ja kritisoi niitä karkeiksi ja helpoiksi tavoiksi tulkita monimutkaisia asioita.

Kafka kirjoittautui Prahan saksalaiseen Karl Ferdinand -yliopistoon (suom. Kaarlen yliopisto) vuonna 1901. Opintojen alussa hän luki kemiaa, mutta vaihtoi jo opintojen alkuvaiheessa kemian ensin saksaan ja sitten lakiopinnoihin. (Hayman 1996, 34.) Lakiopinnot eivät koskaan olleet Kafkan intohimon kohteena, vaan motiiveina olivat enemmänkin lakiopinnojen tuomat laajat työskentelymahdollisuudet ja isän toiveet. Yliopistoaikana Kafka tutustui myös Max Prodiin, joka aloitti opinnot vuotta myöhemmin kuin Kafka. (Brod 1995, 40–41.) Mielenkiintoinen sattuma on, että Max Weberin veli Alfred Weber oli professorina Karl-Ferdinands-yliopistossa (suom. Kaarlen yliopisto) samaan aikaan Kafkan kanssa. Kafka sai lakitutkintonsa valmiiksi heinäkuussa 1906, ja

Alfred Weber oli asiakirjojen mukaan tarkastajana Kafkan viimeisissä kokeissa. (Litowitz 2011, 50–51.) Palaan tähän yhteyteen tarkemmin luvussa 5.4, joka käsittelee Kafkan ja Weberin välistä suhdetta.

Vuonna 1908 Kafka sai vakuutusvirkaileijan paikan Prahasta työläisten vakuutusinstituutista. Työpaikan saaminen edellytti suuria ponnisteluja ja monien kurssien käymistä. (Hayman 1996, 69.) Työtoverit pitivät Kafkasta, ja häntä pidettiin älykkäänä, tarkkana ja tunnollisena työntekijänä. Kafka kunnioitti itsekin työtään ja piti virkaa arvokkaana. Kafkan intohimot oli kuitenkin kirjoittaminen, ja työn ja luovan kirjoittamisen tasapainottaminen osoittautui hankalaksi tehtäväksi. Kafka kärsi jatkuvasti uniongelmistä: hän nukkui yleensä iltapäivisin töiden ja säästi illat ja yöt kirjoittamiselle. Vakuutusvirkaileijan työn ja kirjoittamisen yhdistämisestä oli tosin hyötyäkin, koska Kafka pystyi reflektoimaan työkokemuksiaan kirjoihinsa. Esimerkiksi romaanien *Oikeusjuttu* ja *Linna* tunnelmat ja organisaatioiden ominaispiirteet voisivat olla hyvin erilaiset, ellei Kafkalla olisi ollut kokemusta virastossa työskentelystä. (Brod 1995, 80–83.)

Päivätyön ja kirjoittamisen välisen ristiriidan lisäksi Kafkan elämää painostivat monet muutkin jännitteet. Kafka halusi palavasti mennä naimisiin ja hankkia perheen, mutta lukuisista yrityksistä huolimatta hän ei pystynyt ratkaisemaan jännitettä kirjoittamisen, vapauden ja parisuhteen välillä. Kafka oli jo kihloissa Felice Bauerin kanssa, mutta purki kihlauksen ennen avioliittoa. (Hayman 1996, 121; Brod 1995, 139.) Vuonna 1917 Kafka sairastui tuberkuloosiin, jonka ohella hän kärsi myös masennuksesta. Viimeisinä vuosinaan Kafka oli niin sairas, ettei pystynyt työskentelemään. Kafka kuoli 3. kesäkuuta 1924 ja hänet haudattiin Prahaan. Kuolinsyyksi epäiltiin nälkiintymistä, koska tuberkuloosin oireiden seurauksena Kafkan kurkku oli niin huonossa kunnossa, ettei hän pystynyt syömään tai juomaan juuri mitään. Kuvaavaa on, että hän viimeisteli kuolinvuoteellaan *Nälkätaitelijaksi* nimettyä novellikokoelmaa. (Brod 1995, 246–247; Gilman 2005, 129–130.)

Kafka kirjoitti elämänsä aikana lukuisia novelleja. Tunnetuin on vuonna 1915 julkaistu *Muodonmuutos*, jossa kauppamatkustaja Gregor Samsa huomaa aamulla muuttuneensa ”suunnattomaksi syöpäläiseksi”. Novellien lisäksi Kafka kirjoitti kolme romaania, joita hän ei tosin saanut ikinä valmiiksi. Kafka oli todella vaativa itseään kohtaan kirjoittajana, ja hän määräsiikin jäämistönsä poltettavaksi kuolemansa jälkeen. Max Brodin uhmattua tätä käskyä julkaistiin romaanit *Oikeusjuttu* (*Der Prozess*, 1925), *Linna* (*Das Scholß*, 1926) ja *Amerikka* (*Amerika*, 1927) Kafkan kuoleman jälkeen Brodin viimeistelemänä. (Hayman 1996, 335.)

Kafkan juutalaisuudesta, uskonnollisista teemoista, poliittisista mielipiteistä, parisuhteista, seksuaalisuudesta ja persoonallisuuspiirteistä on tehty lukuisia analyysejä, joiden pohjalta Kafkan

kirjoituksia on tulkittu (ks. esim. Hayman 1996; Gilman 2005). Kafkan kirjoittamat kirjeet ja päiväkirjat ovat mahdollistaneet rikkaan ja monipuolisen tarkastelun, joka ei ole perustunut pelkästään arvailuihin vaan Kafkan omiin ajatuksiin. Näiden teemojen tarkempi tarkastelu ei kuitenkaan ole tämän tutkielman tavoitteiden mukaista, joten ne jäävät avoimiksi jatkotutkimuksia varten.

6.2.Oikeusjuttu

Oikeusjutun juoni on päällisin puolin tarkasteltuna hyvin yksinkertainen, mutta sisältö tekee teoksesta monitulkintaisen ja mielenkiintoisen. Päähenkilö vangitaan alussa syytä ilmoittamatta, ja kirjan edetessä hän pyrkii selvittämään oikeusjuttunsa sisältöä siinä kuitenkaan onnistumatta. Syy ei selviä kirjan lopussakaan, vaan päähenkilö teloitetaan. Oikeusjutun monimutkaisuudesta kertoo, että tutkijat eivät ole päässeet yksimielisyyteen siitä, miten kirjaa tulisi tulkita. Osa tutkijoista jopa väittää Kafkan kirjoittaneen kirjan provosoidakseen ja turhauttaakseen lukijaa. Tämän tulkinnan mukaan kirjan muoto on sisältöä tärkeämpi, eikä arvoituksiin ole tarkoituskaan löytää vastauksia. (Robertson 1987, 87.)

Oikeusjuttu poikkeaa tavallisesta romaanista siinä, että se on koottu keskeneräisistä palasista yhteen. Kafka kirjoitti luvut erillisinä osina. Hänen kuoltuaan kirjan osat jäivät erilleen ilman varsinaista rakennetta, koska Kafka ei ikinä numeroinut niitä, vaan säilytti kirjan lukuja erillisissä kirjekuorissa. Rakenteen kokoaminen jäi Max Brodin tehtäväksi. Oikeusjuttu sisältää yhdeksän kokonaisen luvun lisäksi seitsemän keskeneräistä lukua, jotka Max Brod on jättänyt pois varsinaisesta kirjasta ja lisännyt liitteisiin. Poikkeuksena on Oikeusjutun luku 8: Kauppias Block. Asianajajan irtisanominen, joka on otettu keskeneräisenä lukuna osaksi kirjaa. (Robertson 1987, 87–88; Kafka 2011.) Nykyinen rakenne on herättänyt keskustelua tutkijoiden kesken, ja myös vaihtoehtoisia rakenteita on ehdotettu. Kafka kirjoitti loppuluvun Oikeusjuttuun valmiiksi, mutta koska osa aiemmista luvuista jäi keskeneräisiksi, kirjassa on useita narratiivisia aukkoja ja tapahtumia, jotka jäävät ilman selitystä. (Robertson 1987, 88.)

Oikeusjutun tulkitseminen hermeneuttisen kehän mukaisesti edellyttää yksittäisten tekstinosien ymmärtämistä kokonaisuuden kautta. Edellä mainittu hajanaisuus ja vaihtoehtoisten rakenteiden olemassaolon tiedostaminen asettavat omat haasteensa tulkinnalle. Oikeusjutun voidaan olettaa etenevän kronologisesti eteenpäin ja tiedon kumuloituessa kirjan rakenne ohjaa tulkintaa etenkin ensimmäisellä lukukerralla. Jos kirjan luvut asetettaisiin toiseen järjestykseen, tapahtumien aikajärjestys muuttuisi, eivätkä myöhemmäksi siirretyt luvut vaikuttaisi edeltävien lukujen tulkintaan.

Toinen tekijä, joka vaikuttaa tulkintatapaan, on lukijan ennakkokäsitys kirjasta. Kirjan genre antaa lukijalle tietyn kehyksen, jonka kautta kirjan tapahtumia tulkitaan. (Robertson 1987, 89.) Esimerkiksi salapoliisiromaanin lukiessa voi olettaa, että kirjassa tapahtuu rikos, jota ryhdytään selvittämään. Näin ollen huomio kiinnittyy seikkoihin, jotka liittyvät rikoksiin, ja lukija saattaa spekuloida jo etukäteen kirjan henkilöiden syyllisyyttä ja motiiveja. Oikeusjutun genrestä on eriäviä mielipiteitä. Osa tutkijoista pitää romaania mystifioivana fiktiona, jonka tarkoituksena on herättää hämmennystä. (Robertson 1987, 90.) Tämä tulkinta, jossa keskiössä ovat logiikan ja selitysmallien puute, ei palvele tieteellisen tutkimuksen tarkoituksia parhaalla mahdollisella tavalla. Tässä tutkielmassa lähdetään siitä näkökulmasta, että Oikeusjuttu edustaa metafyyysisen rikoskirjallisuuden genreä (Robertson 1987, 90). Metafysiikalla tarkoitetaan taiteessa sitä, että todellisiin tapahtumiin lisätään alitajuisia ja unenomaisia piirteitä (Gale 2009).

Metafyyysisen rikoskirjallisuuden genressä Robertson (1987, 90) pitää lähimpänä vertauskohtana Oikeusjutulle Dostojevskin romaania *Rikos ja rangaistus*. Vertaus on osuva, koska Kafka ihaili suuresti Dostojevskia ja piti tätä omien sanojensa mukaan ”verisukulaisena”. Rikos ja rangaistus löytyi myös Kafkan henkilökohtaisesta kirjakokoelmasta, ja hän keskusteli siitä ja muista Dostojevskin kirjoista kirjeenvaihdossa Max Brodin kanssa. (Robertson 1987, 90.) Yhteisinä piirteinä kirjoissa ovat muun muassa kiinnostus lainvastaisesta teosta nouseviin metafyyysisiin teemoihin, rakenteen dramaattisuus ja konfrontaatiot sosiaalisessa vuorovaikutuksessa sekä tapahtumapaikkojen symboliset merkitykset. Sekä Oikeusjutussa että *Rikos ja rangaistus* –romaanissa kirjan päähenkilön suhde organisaatioon on tärkeässä osassa. Organisaatiot ovat suuria ja vaikeasti ymmärrettäviä. Prosessien ja käytäntöjen hahmottaminen vaatii suuria ponnistuksia. (Robertson 1987, 91–93.)

Kafkan oma elämä heijastui Oikeusjutun kirjoittamiseen ja sen tapahtumiin. Kafkan ja hänen kihlattunsa Felice Bauerin välinen kirjeenvaihto on julkaistu omana kirjanaan ”*Letters to Felice*”. Kirja sisältää yli 500 kirjettä, ja niistä käyvät ilmi Kafkan kamppailut kirjoittamisen vapauden, työn ja avioliiton välillä. (Hayman 1996, 184.) Kafka tunsi suurta syyllisyyttä purettuaan kihlauksen Felicen kanssa ja kirjan tematiikan on tulkittu osittain kumpuavan eron aiheuttamista tunteista. Kafka ei kuitenkaan kirjoittanut kirjan päähenkilöä Josef K:ta omaksi kuvakseen vaan hänellä oli tapana tarkastella objektiivisella tasolla luomiaan henkilöitä ja heidän toimintaansa tietyissä olosuhteissa. Näin ollen kirjan tulkitseminen vain eroahdistuksen ja sen tuottaman syyllisyyden kuvaukseksi ei ole perusteltua. (Robertson 1987, 95–97.)

Kafkan kirjoitusten ja natsi-Saksan tapahtumien välille on haettu yhteyksiä. Oikeusjutun kaltaisia pidätyksiä ja perustelemattomia vangitsemisia voi verrata natsi-Saksan Gestapon toimintaan. Yhdistävinä tekijöinä ovat myös yksilön suhde oikeusjärjestelmään ja prosessien läpinäkymättömyys. Oikeusjuttua on jopa pidetty profeetallisena tekstinä ja Kafkaa tulevien tapahtumien ennustajana. Tämän kaltaista romantisoitua kirjailijakuvaa on pyritty rationaalisesti perustelemaan sillä, että Kafka poikkeuksellisen tarkkasilmäisenä yhteiskunnan tulkitsijana on nähnyt rationalisoinnin ja päätään nostavan antisemitismin johtavan tuhoon. Tulkinnoille ei kuitenkaan ole löytynyt perusteita Kafkan kirjeenvaihdosta tai päiväkirjoista ja suurin osa nykytutkijoista suhtautuukin skeptisesti Kafkan kykyyn ennustaa tulevia tapahtumia. (Robertson 1987, 97.) Natsi-Saksan tapahtumien ja Oikeusjutun välisien yhteyksien luominen muistuttaa Varton esittämää (1991, 34–35) ylitulkintaa, jossa lukija tuo merkityksiä tekstiin sen ulkopuolelta vaarantaen tekstin riippumattomuuden. Mielenkiintoisten yhteyksien olemassa olon mahdollisuus houkuttelee tekemään nopeita johtopäätöksiä, joiden kautta on mahdollista luoda yhtenäinen ja looginen tarina. Fiktio ja todellisuuden välisten linkkien etsiminen on hyödyllistä, mutta Kafkan nostaminen profeetan jalustalle vaatisi enemmän todisteita ollakseen vakavasti otettava.

6.3.Kafkamaisuus

Termi ”kafkamainen” on Kafkan nimestä johdettu adjektiivi, jolla kuvataan Kafkan teksteissä kuvattua absurdia, painajaismaista, irrationaalista ja monimutkaista maailmaa (Kielitoimiston sanakirjan Internet sivut 2014). Termi on vakiintunut arkikieleen, mediassa sitä käytetään hyvin vapaasti kuvamaan kaikenlaisia haastavia tilanteita, joita kansalaiset kohtaavat asioidessaan byrokraattisen organisaatioiden kanssa. Termin popularisoinnin myötä sitä käytetään hyvin laajasti myös erilaisissa taiteissa. Elokuviissa ja sarjoissa termin käyttö on vieläkin laajempaa kuin mediassa. Esimerkiksi Woody Allenin (1977) elokuvassa Annie Hall yksi hahmoista kuvaa seksin harrastamista päähenkilöä esittävän Diane Keatonin kanssa kafkamaiseksi. Myös lukuisia Emmy-palkintoja voittaneen *Breaking Bad* -sarjan (2010) kolmannen tuotantokauden jakso on nimeltään ”Kafkaesque”. Jaksossa kuvataan päähenkilön kamppailua monimutkaisissa ja ahdistavissa olosuhteissa, jotka eivät kuitenkaan liity millään tavalla byrokraatiaan ja organisaatioihin.

Tieteellisessä tekstissä kafkamaisuus vaatii tarkempaa määrittelyä. Hodsonin, Roscignon, Martinin ja Lopezin (2013) mukaan byrokraatian kafkamaisuus muodostuu viidestä elementistä. He vertaavat kafkamaisia elementtejä byrokraatiasta weberiläisiin elementteihin ja pyrkivät vastakkainasettelun kautta tuomaan esille piirteitä, jotka muodostavat kafkamaisuuden. Elementit on esitelty alla olevassa taulukossa:

Weberiläisen byrokratian elementit	Kafkamaisen byrokratian elementit
Kirjoitetut säännöt (written rules)	Partikularismi (particularism)
Yksiköt ja osastot (departments)	Kaaos (chaos)
Hierarkia (hierarchy)	Kiistanalaiset tavoitteet (contested goals)
Muodollinen koulutus (formal training)	Hyväksikäyttö (abuse)
Täysi kapasiteetti (full capacity)	Pelko (fear)

Taulukko 3. (Hodson ym. 2013, 1257.)

Ensimmäinen elementti on partikularismi sen poliittisessa merkityksessä. Byrokraattinen järjestelmä palvelee Oikeusjutussa tiettyjen ryhmien etuja. Virkamiesten toimien viralliset tavoitteet jäävät usein toisarvoisiksi suhteessa yksityisiin tavoitteisiin. Epäviralliset valtasuhteet ja verkostot ovat tärkeässä osassa, ja niiden tarkoituksena on edistää virkamiesten omia tavoitteita. (Em. 1253–1254.) Läpinäkymättömän rakenteen vuoksi omien tavoitteiden edistäminen on helppoa. Kansalaiset eivät ole Oikeusjutussa selvillä oikeusjärjestelmän toimintatavoista tai päätöksen tekoperusteista, koska kirjoitetut säännöt eivät ole heidän nähtävissään, jos niitä ylipäätään on edes olemassa. Virkamiesten vastuulla ei ole myöskään avata toimintansa päämääriä ja tavoitteita syytetyille.

Toinen elementti on kaaos. Byrokratia perustuu tavallisesti järjestelmällisyyteen ja ennakoitavuuteen. Kaikki tiedot tulee dokumentoida, jotta ne ovat jälkeenpäin löydettävissä. Prosessit ja työtehtävät on hajautettu organisaatiossa eri osastoihin ja yksiköihin. Oikeusjutussa byrokraattinen järjestelmä on epäjohtonmukainen ja arvaamaton. Ulkopuolelta käsin tarkasteltuna koko järjestelmä vaikuttaa olevan kaaoksen vallassa, vaikka virkamiehet pyrkivät antamaan ulospäin kuvan, että kaikki on hallinnassa, ja toiminta perustuu lakiin. Kaaoksen paradoksina on, että siihen voi ajautua sekä sääntöjen runsauden että niiden puuttumisen vuoksi. Liian monelta taholta tulevien sääntöjen ja käytäntöjen vuoksi hallinnan tunne saattaa kadota samalla tavalla kuin sääntöjen puuttuessa. (Em. 1254–1255.) Oikeusjutussa virkamiehet myöntävät suoraan, että he eivät tiedä määräystensä taustoja, vaan noudattavat vain annettuja käskyjä (ks. esim. Kafka 2011, 15). Heidän näkökulmastaan kaikki pysyy hallinnassa niin kauan, kuin he tekevät kyselemättä mitä käsketään.

Kolmantena elementtinä jaottelussa ovat kiistanalaiset tavoitteet. Oikeusjutussa epäviralliset neuvottelut ja sopimukset ovat olennainen osa virkamiesten toimintaa. Viralliset säännöt ovat jäykkiä ja tosielämästä vieraantuneita, ja helpottaakseen omaa toimintaansa virkamiehet pyrkivät luovimaan sääntöjen välimaastossa. (Hodson ym. 2013, 1255.) Virkamiesten toiminnan ja tavoitteiden monimutkaisuus hankaloittavat entisestään kansalaisten asioimista. Kun viralliset tavoitteet ovat toissijaisia, kansalaisten on vaikea saada omia asioita etenemään. Asioiminen onnistuu parhaiten epävirallisten verkostojen kautta, mutta verkostoissa on tarkka arvojärjestys, jossa syytetyt ovat kaikkein alimmassa asemassa.

Kafkamaisuuden neljäs elementti muodostuu byrokratiakoneiston ylivallasta ja kansalaisten alistamisesta. Oikeusjärjestelmän toiminta ja byrokratia ovat Oikeusjutussa itsetarkoituksellisia, eikä toiminnalle tarvitse hakea legitimaatiota järjestelmän ulkopuolelta käsin. Tämän seurauksena kansalaiset ovat alistetussa asemassa kasvottoman koneiston edessä. (Em. 1256.) Esimerkkinä alistamisesta ovat syytettyjen olemattomat mahdollisuudet puolustaa itseään omia oikeusjuttujaan vastaan. Asianajajat eivät ole virallinen osa oikeusjärjestelmää, vaan kirjassa korostetaan, että syytetyt tulee olla itse vastuussa itsensä puolustamisesta (Kafka 2011, 110). Käytännössä puolustautuminen ilman asianajajia tai muita auttajia on kuitenkin mahdotonta, koska tietoa ei ole saatavilla mistään. Oikeusjutun käsittely on alkuvaiheessa salaista myös syytetyille.

Viimeisenä elementtinä on pelko. Oikeusjutun alistavan järjestelmän myötä pelko ja ahdistavuus ovat jatkuvasti läsnä kansalaisten arjessa (Hodson ym. 2013, 1256). Oikeusjärjestelmän toimintaa on vaikea ennakoida, koska oikeusjuttujen ratkaisut ja ratkaisuperusteet pysyvät salaisina (Kafka 2011, 145). Epätietoisuus vaivaa syytettyjä oikeusjutun ollessa vireillä, ja vaikka käsittely olisikin päättynyt, voidaan se milloin tahansa laittaa uudestaan vireille (em. 2011, 148).

Näiden viiden elementin pohjalta muodostuu kafkamainen byrokratia. Kafkan ja Weberin kirjoituksissa pitkälle rationalisoituneiden organisaatioiden vaaroista on paljon yhtäläisyyksiä, eivätkä ne ole toisiaan poissulkevia. Kafkan lähestymistapa todellisuudesta vieraantuneisiin organisaatioihin oli tosin hieman erilainen kuin Weberin. Kafkan ja Weberin väliseen suhteeseen palataan tarkemmin luvussa 5.4.

6.4.Kafka ja hallintotieteellinen tutkimus

Kirjallisuus ja fiktiiviset kertomukset tarjoavat vaihtoehtoisen lähestymistavan organisaatioita koskevalle tutkimukselle. Narratiivisuus metodologisena lähestymistapana voi paljastaa tärkeitä piirteitä organisaatioista, jotka voivat toimia myös inspiraation lähteinä todellisia organisaatioita käsitteleville tutkimuksille. Kirjallisuus voi luoda elämästä organisaatioissa moniäänisen kuvan,

joka tulee ilmi roolien ja kokemusten kautta. Kirjailijoilla on mahdollisuus rakentaa tietynlaiset olosuhteet, jotka voivat kummuta todellisesta elämästä ja omista kokemuksista. Näiden pohjalta voidaan luoda skenaarioita ja karikatyyrejä, joiden sisällä kirjan henkilöt toimivat. (Munro & Huber 2011, 525.)

Kafkan teoksista voi löytää paljon annettavaa hallintotieteelliselle tutkimukselle. Hänen merkittävydestään kertoo jo se, että Kafkan omasta nimestä on johdettu adjektiivi kuvaamaan toimimattomia ja painajaismaisia tilanteita organisaatioissa (Munro & Huber 2011, 526). Oikeusjutussa kuvataan dystopiaa muistuttavaa yhteiskuntajärjestystä, jossa julkinen hallinto ja oikeusjärjestelmä musertavat yksilön allensa. Byrokratian labyrinttimaiset kiemurat ovat vieraantuneet todellisuudesta ja läpinäkyvyys on olematonta. Munro ja Huber (2011, 524) käsitteellistävät Kafkan kirjoitukset antimytologiaa muistuttavaksi vastavoimaksi sille vallitsevalle käsitykselle, jonka pohjalta organisaatioiden rationaalisuutta ja byrokratiaa tulkitaan.

Kafkan luoma todellisuus tuo esille toiminnan merkityksellistämisen (sensemaking) prosesseihin liittyviä ongelmia ja rajoitteita. Sensemaking-teorian mukaan yksilön tulee ylittää kuiluja kohdatessaan tilanteita, joista ei vanhojen toimintamallien avulla selviä. Kuilu toimii metaforana kognitiivisille haasteille, joita yksilö kohtaa elämässään. Kuilujen tullessa kohdalle ihmiselle syntyy tiedontarve, joka ilmenee hämmennyksen ja kysymysten muodossa. Kuilujen ylitys onnistuu askeleittain tiedonhankinnan avulla, jonka jälkeen ongelma ratkeaa, tai eteen tulee uusia kuiluja. (Dervin 1998, 39.) Sensemaking prosessi on keskeinen tekijä Oikeusjutussa ja sen koko juoni noudattaa tätä kaavaa. Munro ja Huber (2011) demonstroivat, kuinka Oikeusjuttu tuo esille sensemaking prosessin rajoitteita. Kirjan päähenkilö kohtaa kuiluja jatkuvasti yrittäessään selvittää oikeusjutun yksityiskohtia. Hän ei kuitenkaan pysty ottamaan tarvittavia askelia niiden ylittämiseksi, koska tiedot ovat monitulkintaisia ja väärinymmärrykset jatkuvia. Kirjassa tuodaan useasti eksplisiittisesti esille, kuinka osapuolet eivät koe tullessa ymmärretyksi toivomallaan tavalla sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Vaikka vastauksia tiedontarpeen tyydyttämiseksi ei löydy, toivo niiden olemassaolosta elää kaiken aikaa. Tämän seurauksena päähenkilö ajautuu aina vain syvemmälle koneen kehämäisiin labyrintteihin kohtalokkain seurauksin. (Munro & Huber 2011, 534.) Edellä kuvattu tapahtumien kulku tuo esille sensemaking-prosessin vaaroja, jotka voivat tulla vastaan missä tahansa organisaatiossa. Väärinymmärrykset ja häiritsevä monitulkintaisuus voivat johtaa väärään suuntaan ja pahentaa ongelmia sen sijaan, että niihin löydettäisiin ratkaisuja. (Dervin 1998, 36). Oikeusjutussa epäviralliset verkostot näyttelevät suurta osaa ja ne ovat punoutuneet yhteen virallisten rakenteiden kanssa. Virallisten kanavien toimimattomuus ja olematon

läpinäkyvyys pakottaa päähenkilön turvautumaan epävirallisiin verkostoihin, mikä johtaa väärinymmärryksiin, epävarmuuteen ja ahdistukseen. (Munro & Huber 2011, 532.)

6.5.Kafka ja Weber

Franz Kafka (1883–1924) ja Max Weber (1864–1920) elivät samoihin aikoihin samankaltaisessa kulttuurisessa tilassa Keski-Euroopan saksankielisellä alueella. Heidän kirjoituksissaan byrokratiasta ja modernista laista on löydettävissä lukuisia yhtäläisyyksiä. Molemmat opiskelivat lakia yliopistossa, mikä auttoi heitä käsittelemään kasvavan byrokratisoitumisen ja rationaalilegaalisen hallinnon sisältämiä dilemmoja ja paradokseja. (Warner 2007, 1021–1022.) Monet tutkijat ja historioitsijat (ks. esim. Warner 2007; Litowitz 2011) ovat yrittäneet löytää linkkiä heidän välilleen, mutta varmoja todisteita yhteydenpidosta tai edes siitä, että he olisivat tietäneet toisistaan, ei ole löytynyt. Franz Kafkan ja Max Weberin ainoana todistettavissa olevana yhdistävänä tekijänä on Maxin veli Alfred, joka oli professorina Karl Ferdinand -yliopistossa samaan aikaan Kafkan kanssa. Hän oli asiakirjojen mukaan tarkastajana Kafkan tutkielmassa ennen tämän valmistumista. (Litowitz 2011, 50–51.)

Kafkan ja Weberin kirjoitukset voidaan nähdä kulttuurisen pessimismin esille tuomisena. Tämä pessimismi kumpusi modernisaatiosta ja heidän aikansa organisaatioiden rakenteista ja prosesseista. Laki oli ennen perustunut uskuntoon, traditioihin ja normatiiviseen sitoutumiseen. Länsimaisen modernisaation myötä instrumentaalinen rationaalisuus ja byrokratia ottivat yhä suurempaa valta-asemaa ja kumosivat vanhoja järjestelmiä. Sekä Kafka että Weber näkivät järjestelmän kääntyvän nopeasti itseään vastaan. Velvollisuuksien, proseduurien ja sääntöjen varaan rakennetusta järjestelmästä voi tulla äärimmäisen monimutkainen ja vaikea. (Litowitz 2011, 53.) Vaarana siirtymässä on, että ulkopuolisten normatiivisten ankkureiden puuttuessa järjestelmästä tulee itsetarkoituksellinen. Lakimiehistä ja virkamiehistä voi tulla pelkkiä teknokraatteja, joiden tehtävänä on ylläpitää vallitsevien rakenteiden mukaista toimintaa miettimättä tekojensa moraalialueen järjestelmän ulkopuolelta käsin. He vain noudattavat sokeasti lakeja ja määräyksiä, eivätkä välitä järjestelmän vaikeaselkoisuudesta kansalaisten silmissä. Asetelmaan voi verrata katolisen kirkon latinankielisiin saarnoihin, joita seurakuntalaiset kuuntelevat ymmärtämättä sisällöstä mitään. Weber lähestyi aihetta sosiologisesta näkökulmasta tieteellisesti, kun taas Kafka toi näkökantansa esille fiktiivisessä muodossa satiirin keinoin. (Warner 2007, 1020; Litowitz 2011, 49.)

Oikeusjutussa kirjan päähenkilö joutuu kamppailemaan tuntemattomien sääntöjen ja labyrintin funktioita ylläpitävien käytäntöjen viidakossa. Käsitys oikeudenmukaisuudesta on alisteinen järjestelmälle eivätkä perinteiset arkielämän käsitykset oikeista ja vääristä toimintatavoista päde.

Toiminnan oikeutus määräytyy sen mukaan, kuinka se palvelee lakia ja sitä ylläpitäviä käytänteitä. (Litowitz 2011, 49.) Tästä vastakkainasettelusta arkielämän ja julkisen hallinnon välillä on seurauksena järjestelmän vieraantuminen ihmisten yksityiselämän kokemusmaailmasta (Warner 2007, 1026). Weber käyttää Litowitzin (2011, 49) mukaan sanaa pettymys (disenchantment) kuvaamaan Oikeusjutun kaltaista tilannetta, jossa kansalainen huomaa perimmäisten ja ylevien arvojen väistyneen julkisesta toiminnasta.

Oikeusjutussa byrokratia ja lait muistuttavat sosiaalisten ja luonnontieteellisten lakien yhdistelmää. Virkamiehet korostavat useassa kohtaa kirjaa, että laki on erehtymätön. Jos jonkinlainen erehdys on sattunut, sen tulee löytyä jostain muualta kuin laista itsestään. Kirjan päähenkilön on kuitenkin mahdotonta päästä selville lain muodosta, koska järjestelmä on kaikkea muuta kuin läpinäkyvä. Lain kohtia ei paljasteta syytetyille, vaikka virheen mahdollisuus olisikin olemassa. (Munro & Huber 2011, 531.) Kirjan edetessä herää kysymys, onko koko lakia edes olemassa, vai onko koko järjestelmä vain täynnä itsetarkoituksellisia käytäntöjä?

Vaikka Kafkan ja Weberin kirjoituksista löytyykin paljon yhtäläisyyksiä, ovat ajattelutapojen erot myös havaittavissa. Weber lähestyi byrokratiaa sen rakenteita ylläpitävien tahojen näkökulmasta ja keskittyi hierarkioihin, formaaleihin sääntöihin ja top down -hallintaan. Hän tutki järjestelmän tehokkuutta ja historiallisia juuria (Andreski 1983, 8). Kafka oli puolestaan kiinnostunut enemmän bottom up -näkökulmasta ja järjestelmän absurdeista piirteistä. (Litowitz 2011, 53.) Hän tarkasteli toimintaa formaalien rakenteiden alla yksilöiden näkökulmasta. Hänen byrokratiaa koskeva kritiikkinsä perustui siihen, että organisaatioissa on usein formaalien sääntöjen lisäksi toisilleen vastakkaisia tavoitteita, kaaosta ja vilpillisyyttä. Nämä elementit ovat Kafkan mukaan organisaatioille perustavanlaatuisia ja tavanomaisia. Kafkan näkemyksenä oli, että todellisen elämän byrokraatit usein palvelevat valtaa pitävien tavoitteita heikkojen kustannuksella. Virkamiehet tiedostavat tämän epätasa-arvoisen asetelman, ja se saattaa ajaa heitä rikkomaan sääntöjä. (Hodson, Martin, Lopez & Roscigno 2013, 259.)

Yhtenä selityksenä näkökulmien erilaisuudelle on pidetty Kafkan ja Weberin erilaisia asemia yksityiselämässä. Kafkan sympatiat olivat yleensä altavastajaan puolella niin yksityiselämässä kuin kirjoituksissakin. Kafka työskenteli vakuutusyhtiössä ja auttoi usein onnettomuuksien uhreja maksamalla asianajokuluja omasta pussistaan. (Warner 2007, 1026.) Kafka oli perehtynyt tieteellisen liikkeenjohdon periaatteisiin ja hän oli hyvin kriittinen niitä kohtaan. Etenkin työntekijöiden ajankäytön siirtäminen organisaation hallintaan herätti Kafkassa kiivasta vastustusta. Hän piti ajatusta törkeänä, väkivaltaisena ja haitallisena luovuudelle. (Warner 2007, 1029.) Kafkan

kirjoituksia voidaan myös yleisellä tasolla pitää synkempinä ja pessimistisempinä kuin Weberin (Litowitz 2011, 49).

7. AINEISTON ANALYYSI JA TULKINTA

7.1. Pidätys

Euroopan ihmisoikeussopimuksen (artikla 6, kohta 3 a) mukaan jokaisella rikoksesta syytetyllä on ”oikeus saada viipymättä yksityiskohtainen tieto häneen kohdistettujen syytteiden sisällöstä ja perusteista hänen ymmärtämällään kielellä”. Oikeusjutun alussa tapahtuva pidätys suoritetaan syytä ilmoittamatta. Kirjan aloittava kuuluisa virke ilmaisee hyvin pidätyksen luonteen:

Joku oli varmasti panetellut Josef K:ta, sillä eräänä aamuna hänet pidätettiin ilman, että hän olisi tehnyt mitään pahaa (Kafka 2011, 5).

Vartijat, jotka pidätyksen suorittavat, eivät esittele itseään eivätkä suostu kertomaan kirjan päähenkilölle pidätyksen syytä. Josef K:n tivatessa perusteita pidätykselle hänelle kerrotaan vain, että ne selviävät kyllä myöhemmin eikä ole vartijoiden asia niitä alkaa kertoa. (Kafka 2011, 7–10.) Vartijoiden luota K ohjataan tarkastajan luokse, joka istuu viereisessä huoneessa. Tarkastajalta K saa yhtä niukasti tietoja, ja tämä myöntää suoraan, ettei hän edes tiedä pidätyksen syytä vaan suorittaa vain velvollisuuttaan kertoessaan pidätyksestä. Pidätyksen seurauksena K:ta ei viedä selliin, vaan hänen käsketään jatkaa normaalia elämäänsä niin kuin tähänkin asti. (Em., 14–18.)

Oikeusjutun suomennoksissa on ero siinä, kutsutaanko tapahtumaa vangitsemiseksi vai pidätykseksi. Kirjan ensimmäinen suomentaja Aukusti Simojoki on kääntänyt sanan vangitsemiseksi (Kafka 1984), kun taas Peromiehen uudemmassa suomennoksessa tapahtumaa kutsutaan pidätykseksi (Kafka 2011). Kafka (1963) itse käytti sanaa ”verhaften”, jonka voi kääntää sekä pidättämiseksi että vangitsemiseksi, kuten myös englanninkielisen käännöksen sanan ”arrest”. Vaikka suomen kielessä pidätys ja vangitseminen tarkoittavatkin osittain eri asioita, ei ero ole tämän tutkielman kannalta merkittävä. Analysoinnissa käytetään Peromiehen uudempaa painosta, joten tapahtumaa kutsutaan pidätykseksi.

7.1.1. Vallankäyttäjien näkökulma

Pidätystilanteessa vallankäyttäjinä ovat vartijat sekä tarkastaja. Pidätys tapahtuu K:n asunnolla, jonne vartijat ja tarkastaja ovat saapuneet aamulla K:n vielä nukkuessa. Ennen kuin K pääsee tarkastajan luokse, hän käy keskustelua vartijoiden kanssa. Keskustelun perusteella vartijoiden toiminnasta syntyy hyvin mekaaninen ja alistava kuva, joka vahvistuu hermeneuttisen lukutavan myötä (ks. luku 5) kirjan kokonaisuuden kautta. Vartijoiden nimet ovat Franz ja Willem. He eivät esittele itseään, mutta nimet käyvät ilmi heidän välisistä keskusteluistaan. Vartijat eivät suostu kertomaan K:lle tarkempia tietoja pidätyksestä. K:n kysyessä syytä pidätykselle Willem vastaa:

Ei ole meidän asiamme sanoa sitä teille. - - . Tämä toimenpide on nyt pantu alulle ja te saatte tietää kaiken ajallansa. Minä ylitän valtuuteni jo nyt, kun puhun teillä näin ystävällisesti. Mutta toivon, ettei tätä kuule kukaan muu kuin Franz, ja hänkin kohtelee teitä ystävällisesti vastoin kaikkia ohjeita. (Kafka 2011, 7.)

Sitaatista käyvät ilmi ne roolimallit, jotka vartijoille on organisaation puolelta annettu. Ystävällisyyden kieltäminen viittaa siihen, että vartijoiden ei ajatella olevan yksilöitä vaan enemmänkin koneen osia, jotka suorittavat tiettyä tehtävää. Tehtävän suorittamisen kannalta on yhdentekevää, ovatko vartijat ystävällisiä vai eivät, joten ystävällisyys voidaan karsia pois. Kone - metafora auttaa hahmottamaan ajatusmalleja tämän kaltaisen byrokraattisen organisaation toiminnan logiikassa. Metaforan mukaan organisaatioiden toiminta on suunniteltu ja operationalisoitu ikään kuin ne toimisivat mekaanisesti (Morgan 2006, 13.) Koneen toiminnan kannalta on olennaista, että sen osat toimivat ennalta määrätyllä tavalla. Tämän kaltainen ajattelu on hyvä esimerkki kansalaisten kokemusmaailmasta vieraantuneesta formaalista rationaalisuudesta, joka kääntyy helposti itseään vastaan. Ajattelu ei ota huomioon ihmisten välisen toiminnan inhimillistä puolta. Jos asiaa tarkastellaan metaforan ehtojen mukaisesti, voisi ajatella, että ystävällisyys toimii öljynä, joka vähentää kitkaa osien liikkeessä. Vartijoiden ystävällisyys vähentää vastarintaa ja helpottaa heidän työtään. Tämä tulee ilmi myös sitaatissa, jossa Willem kertoo hänen ja Franzin rikkovan heille annettuja ohjeita. Tilanteessa tulevat kuitenkin vahvasti esille byrokraattisen organisaation käyttäytymisodotusten ja arkielämän väliset erot. Vartioiden käyttäytymistä ei voisi pitää ystävällisenä elleivät he itse korostaisi olevansa ystävällisiä.

Vartijoiden puheessa tulee ilmi yksilöllisen vastuun kätkeminen. Vartijat eivät koe velvollisuudekseen selvittää pidätykseen liittyviä syitä, vaan he pitävät itseään vain vallankäytön välikappaleina, osina koneistossa. Saarisen (1983, 204–205) mukaan Sartre ajattelisi tämän kaltaisen toiminnan olevan huonoa uskoa, jonka tarkoituksena on kätkeä oma valinnan vapaus ja tekojen moraalinen oikeutus tekeytymällä esineeksi. Jos vartijoiden toimintaa tarkastellaan Petterin (2005, 210) vastuutyypin kautta, voidaan havaita että tietyt osa-alueet painottuvat toiminnassa enemmän kuin toiset. Moraalisen vastuun olemassa olo kielletään, ja hierarkkista sekä oikeudellista vastuuta korostetaan. Näissä vastuun muodoissa lait ja määräykset säätelevät toimintaa, jolloin autonomian taso on pieni ja oman harkinnan osuus jää vähäiseksi. (Em., 210.) Vartijat luottavat korkeampien viranomaisten ammattitaitoon ja lain erehtymättömyyteen. Tämä tulee hyvin esille Franzin puheenvuorossa:

Me olemme alhaisia virkamiehiä, jotka tuskin ymmärtävät mitään henkilöisyyssapereista ja joilla ei ole teidän juttunne kanssa mitään muuta tekemistä, kuin että vartioivat luonanne - - ja saavat siitä palkan. - - ... siitä huolimatta me pystymme käsittämään, että ne korkeat viranomaiset, joiden palveluksessa me olemme, ottavat hyvin tarkoin selville pidätyksen syyt - - ennen kuin käskvät panna tällaisen pidätyksen toimeen. Tässä kohdin ei tapahdu erehdyksiä. (Kafka 2011, 9–10.)

Vartijat kokevat olevansa vastuussa edustamalleen organisaatiolle, eivätkä K:n kysymyksiin vastaaminen ja hänen syyllisyytensä miettiminen kuulu heidän vastuulleen. Vastuullisuuden ei ajatella olevan hyve, johon tulisi pyrkiä kansalaisten oikeuksien takaamiseksi, vaan sillä on hyvin mekaaninen ja ulkoa määrätty luonne (Bovens 1998, 25). Erehdysten mahdottomuus antaa laille luonnontieteellisen luonteen, joka toimii yhtä varmasti kuin painovoima (Munro & Huber 2011, 531.) Usko lain erehtymättömyyteen auttaa myös vastuukysymysten ja toiminnan moraalisen ulottuvuuden tulkinnassa. Tämän premissin mukaan moraalisen vastuun miettiminen yksilötasolla on turhaa, koska annetut määräykset perustuvat lakiin, joka on erehtymätön. Toiminnan moraaliset ulottuvuudet tulevat esille vasta silloin, kun säännöistä poiketaan tai niiden legitimitetti kyseenalaistetaan.

Vartijoiden toiminnan moraalinen ulottuvuus tulee kirjassa esille asioista, jotka eivät liity itse pidätykseen, vaan sitä sivuaviin käytänteisiin ja tekoihin. K:n valmistautuessa tarkastajan puhuttelua varten vartijat käskvät hänen siistiytyä ja luovuttaa heille alusvaatteensa sen sijaan, että hän veisi ne tavarasäilöön. Perusteluna he käyttävät sitä, että järjestelmässä esiintyy vilppiä, ja tavarat myytäisiin varmasti eteenpäin. Vaatteiden takaisin saaminen edellyttäisi lahjusten antamista, mikä tulisi kalliimmaksi kuin niiden luovuttaminen vartijoiden haltuun. (Kafka 2011, 7.) Myöhemmin kirjassa tämän tapauksen seuraukset tulevat selville omana lukunaan, jonka nimi on ”Kurittaja” (em., 80–86). Siinä K törmää uudestaan samoihin vartijoihin, jotka ovat saamassa rangaistusta anastamistaan alusvaatteista. Kirjan absurdeista ja unenomaisista piirteistä kertoo se, että rangaistus toimeenpannaan K:n työpaikalla olevassa romukopperossa, jonne hänet johdattavat kurituksen aiheuttamat tuskanhuudot. Kurituksen syyksi selviää K:n valitus tutkintatuomarille. Vartijoiden toiminnan luonne täyttää korruption määritelmän sekä suomalaisen yhteiskunnan että kirjan miljöön puitteissa. Kuristusrangaistus kertoo siitä, että kirjan omien rakenteiden puitteissa tämä aluksi normaaliksi perusteltu käytäntö osoittautui myöhemmässä vaiheessa rangaistavaksi. Vartijoiden puolusteluissa tulevat esille syyt, jotka ajavat korruptiiviseen toimintaan myös nykymaailmassa: huono palkka ja maan tapa:

[J]os te tietäisitte, kuinka huonosti meille maksetaan, te arvostelisitte meitä suopeammin. - -. ...perinne on sellainen, että alusvaatteet kuuluvat vartijoille, näin on aina ollut... (Em., 81.)

Vartijoiden lisäksi vallankäyttäjänä pidätyksessä on tarkastaja. Hänen asenteensa pidätystä ja omaa virkaansa kohtaan ovat hyvin samantapaisia kuin vartijoiden. K:n kysyessä häneltä pidätyksen syytä, tämä vastaa:

...olemme täysin toisarvoisia asianne suhteen, niin, me olemme siitä jopa miltei tietämättömiä. - -. Teidät on pidätetty, se pitää paikkansa, enempää minä en tiedä. (Em., 15.)

Tarkastajan puheenvuorosta tulee ilmi sekä hänen itsensä että vartijoiden tietämättömyys. Vartijat vetosivat siihen, että heidän velvollisuutensa ei ole kertoa lisätietoja asiasta, mutta tarkastaja myöntää suoraan, että tietoa ei ole olemassakaan.

7.1.2. Vallankäytön kohteen näkökulma

Pidätyksessä vallankäytön kohteena on kirjan päähenkilö Josef K, joka pidätetään syytä ilmoittamatta. Pidätystilanteessa hän pyrkii selvittämään, mistä häntä syytetään. K:n kannalta tilanteen tekee hämmentäväksi se, että vartijat eivät esittele itseään eivätkä näytä minkäänlaisia henkilöllisyyspapereita tai pidätysmääräystä, vaikka K niitä heiltä pyytää. Vartijoilla ja tarkastajalla ei myöskään ole virkapukuja, vaan he tulevat K:n asunnolle tavallisissa vaatteissa. (Kafka 2011.)

Vartijat ja tarkastaja pyrkivät pakottamaan K:n tiettyyn rooliin, joka syytetyn tulisi omaksua tämän kaltaisessa tilanteessa. K ei kuitenkaan suostu alistumaan heidän vaatimuksiinsa vaan kapinoi niitä vastaan. Tämä aiheuttaa ärtymystä vallankäyttäjissä:

Johan on merkillistä, että te ette voi alistua asemaanne ja että olette päättäneet hyödyttömästi ärsyttää meitä... (Em., 9).

Älkääkä pitäkö niin suurta melua syyttömyyden tunteestanne, se häiritsee sitä ei aivan huonoa käsitystä, jonka te ylimalkaan olette viranomaisiin tehnyt (em., 15).

Ensimmäinen sitaatti on Franzin ja K:n välisestä keskustelusta ja jälkimmäinen tarkastajan puheenvuorosta. Pidätystä koskevista keskusteluista ja kirjan myöhemmistä tapahtumista ilmenee, että K:n käytöksellä ja suhtautumistavalla suuri vaikutus oikeusjutun etenemiseen ja jopa itse tuomioon. Tässä suhteessa tulevat hyvin esille vallankäytön kohteen vai vallankäyttäjien käyttäytymisodotusten erot. Vallankäyttäjien ei kuulu olla ystävällisiä, mutta vallankäytön kohteen

tulee olla pidättyvä ja tottelevainen. Vartijoiden ystävällinen käytös ei vaikuta tehtävän suorittamiseen, mutta K:n käytös ja asenne virkamiehiä kohtaan vaikuttavat oikeusjutun etenemiseen. Asetelma on hyvin alistava, ja tämänkaltaisessa järjestelmässä kansalaisten oikeudet jäävät täysin huomiotta. Kirjan edetessä käy myös ilmi, että virkamiesten mielistely on normaali toimintatapa, jolla pyritään edistämään oikeusjutun kulkua (Kafka 2011, 166). Kirjan alussa tuodaan eksplisiittisesti esille, että K elää oikeusvaltiossa, jossa toiminta perustuu lakiin (em., 8). Se, että syytetyn käyttäytyminen ja mielistely vaikuttavat oikeusjutun etenemiseen, mahdollistaa mielivaltaisen päätöksenteon, joka sotii oikeusvaltion toimintaperiaatteita vastaan. Tähän teemaan palataan myöhemmin luvussa 6.2.1.

K:n toiminnassa näkyy vahva luottamus omaan järkeen ja harkintakykyyn. K kokee olevansa itse vastuussa asioiden selvittämisestä, eikä hän suostu alistumaan tarjottuihin roolimalleihin, joihin häntä koetetaan pakottaa. Vaihtoehtoinen toimintatapa olisi alistuminen syytetyn rooliin, jolloin K voisi kätkeä yksilöllisen vastuunsa ja luottaa virkamiesten antamiin ohjeisiin oman järkensä sijaan. K ei kuitenkaan kätke vastuutaan huonon uskon tavoin, vaan pitää toimiensa moraalisen vastuu itsellään. (Saarinen 1983, 193.) Tämä lähestymistapa ei kuitenkaan toimi, koska syytetyn valta ja vastuu eivät ole tasapainossa keskenään. Syytetyltä edellytetään vastuun ottamista, mutta kyky toimia ja vaikuttaa omaan tilanteeseensa on olematon. Vallan ja vastuun pitäisi aina liittyä toisiinsa ja olla tasapainossa keskenään (Jankkila 2008, 84).

Yhtenä selittävänä tekijänä K:n käyttäytymiselle on hänen työnsä prokuristina ja melko korkea asema pankissa. Ammatin myötä kasvanut ylpeys, omanarvontunto ja itseluottamus näkyvät K:n arkielämän ihmissuhteissa, jotka ovat luonteeltaan hyvin ammattimaisia ja hierarkkisia. K suhtautuu alemmissa asemassa työskenteleviin henkilöihin nihkeästi ja jopa ylimielisesti. (Robertson 1987, 98–99.) K:n ajatuksia vartijoiden kanssa käydyn keskustelun aikana kuvataan kirjassa seuraavasti:

Täytyykö minun - - sallia noiden alhaisimpien käskyläisten - - jaarittelullaan hämmentää mieltäni... (Kafka 2011, 10).

Pari sanaa, jotka minä aion puhua jonkun vertaiseni ihmisen kanssa, tulevat tekemään kaiken verrattomasti selkeämmäksi kuin pisimmätkin puheet näitten kanssa (em. 10).

Asioidessaan ihmisten kanssa K on aggressiivinen ja laskelmoiva. Hänen asenteensa ihmisiä kohtaan on hyvin instrumentaalinen ja työelämälle ominaiset ihmissuhteet ja verkostot hallitsevat myös yksityiselämää. (Robertson 1987, 98–99.) K:n oma elämä alkaa muistuttaa rationaalis-legaalista hallitsemisjärjestelmää, jossa järki, hierarkiat ja vakiintuneet toimintamallit säätelevät

käyttäytymistä (Hodson ym. 2012, 259). Laskelmoivan rationaalisuuden alkaessa hallita K:n käyttäytymistä hänen inhimilliset puolensa alkavat väistyä taka-alalle. K:n elämä kuvataan hyvin järjestelmälliseksi: aamiaisen syöminen, työssä käyminen, hyvin kaavamainen ja rutinoitunut seksuaalinen elämä. Oikeusjutun edetessä oikeusjuttu alkaa vallata yhä suurempaa osaa K:n arjesta. (Robertson 1987, 100.) Kirjan absurdiin tapahtumien seurauksena tämä näkyy kirjassa tuomioistuimen ja oikeusjärjestelmän laajenemisena koko elämää hallitsevaksi osaksi. Oikeusjutun etenemiseen vaikuttavat viralliset ja epäviralliset verkostot ovat fyysisesti kaikkialla, missä K:n liikkuu. Oikeuden palvelijat ovat K:n työpaikalla, ullaakoilla, kirkossa ja ne valtaavat täydellisesti K:n yksityiselämän. (Kafka 2011.)

7.2.Läpinäkyvyys

Läpinäkyvyys on tärkeimpiä korruptiota estäviä tekijöitä julkishallinnossa. Tietojen ja toimintatapojen julkisuus estää virkamiehiä toimimasta omien etujensa mukaisesti. Päätöksentekoperusteiden tulee olla yhtenäisiä ja perustua lakiin, jotta mielivalta ja henkilökohtainen hyödyntäminen voidaan sulkea pois. (Lindstedt & Naurin 2010, 302.)

Oikeusjutussa K:n on mahdotonta päästä selville siitä, ovatko hänen syytteensä aiheellisia, vai onko kyseessä erehdys. Käskyt tulevat ylhäältä päin ja alemmat virkamiehet, joiden kanssa K on tekemisissä, eivät tiedä niiden sisältöä tai eivät halua sitä paljastaa. Säännöt, käytännöt ja prosessit ovat epäselviä ja monitulkintaisia ja niiden selvittämiseen kuluu paljon aikaa. (Munro & Huber 2012, 531.) Jos menettelytapoja tarkastellaan Suomen julkishallinnon näkökulmasta, ne ovat hyvin kaukana hyvän hallinnon periaatteista. Läpinäkyvyys on olematonta, ja esimerkiksi neuvonta- ja tiedonantovelvollisuus puuttuvat täysin. Oikeusjutussa kansalaiset ovat alistetussa asemassa, ja kaikki valta on organisaatiolla itsellään.

Oikeusjutussa yksi läpinäkyvyyttä olennaisesti heikentävä tekijä on virkamiesten henkilökohtainen vallan käyttö ja yksilölliset tavoitteet, jotka eivät ole linjassa organisaation yhteisten tavoitteiden kanssa (Hodson ym., 262–263). Kirjassa puhutaan useassa kohtaa lahjuksista ja mielistelystä, joiden avulla alempiin virkamiehiin pyritään vaikuttamaan (ks. esim. Kafka 2011, 110–111).

7.2.1. Laki ja tuomioistuimet

Oikeudenkäynnit voivat Suomessa olla julkisia tai salassa pidettäviä tapauksen luonteesta riippuen. Lähtökohtaisesti oikeudenkäynnin ja asiakirjojen tulee olla julkisia, ellei laissa toisin määrätä. (L 30.3.2007/370, 1 §.) Oikeusjutussa asetelma on päinvastainen. Tuomioistuin saattaa joskus muuttaa

syytetyn asian käsittelyn julkiseksi, mutta laki ei sitä edellytä. Myös salainen oikeuskäsittely tarkoittaa Kafkan kirjoituksissa eri asiaa kuin esimerkiksi Suomen järjestelmässä. Oikeusjutun salaisessa oikeuskäsittelyssä edes syytetty ei saa nähtäväkseen mitään oikeuden asiakirjoja eikä varsinkaan syytekirjelmää. (Kafka 2011, 109.) Salainen oikeuskäsittely on siis salainen myös syytetylle, jolloin hän ei pääse tietämään syytösten sisältöä eikä siksi voi puolustaa itseään. Tämän läpäisemättömän muurin kohdalla syytettyjen on pakko turvautua epävirallisiin verkostoihin, joita käsitellään seuraavassa luvussa tarkemmin. Aiempien oikeusjuttujen ratkaisusta ei ole myöskään mitään virallisia tietoja:

Tuomioistuinten lopullisia ratkaisuja ei julkisteta, niistä eivät voi saada tietoa edes tuomarit, mistä johtuen vanhoista oikeusjutuista on säilynyt vain legendoja (em., 145).

Oikeusjutun tuomioistuinten käytännöissä on paljon kirjoittamattomia sääntöjä. Yhtenä esimerkkinä epävirallisista menettelytavoista ovat tuomioistuimelle jätettävät anomukset, joilla pyritään edistämään oikeusjuttujen käsittelyä. Syytetyn on käytännössä mahdotonta laatia anomus itse, koska sen tekeminen on erittäin monimutkaista. K:n ja kauppias Blockin välisestä keskustelusta käy ilmi anomusten monimutkaisuus:

Se on hyvin oppinutta kieltä, mutta oikeastaan sisällyksetön. Ennen kaikkea kovin paljon latinaa - - sivukaupalla ylimalkaisia vetoamuksia tuomioistuimelle, sitten imarteluja yksittäisille määrätuille virkamiehille - - asianajajan itsekehua, missä yhteydessä hän nöyryytti itseään - - vihdoin tutkimuksia vanhojen aikojen oikeustapauksista... (Kafka 2011, 166.)

Anomusten laatiminen on erittäin tarkkaa ja huolellisuutta vaativaa työtä, mutta niiden hyödyistä ei ole mitään takeita. Kauppias Block kertoo K:lle, kuinka hänen asianajajansa laatimat anomukset osoittautuivat lopulta täysin hyödyttömiksi. (Kafka 2011, 166.) Anomuksia ja vetoamuksia kuitenkin laaditaan, koska tuomioistuinten päätöksentekoperusteista ei ole tietoa. Anomusten hyödyistä liikkuu legendoja, joiden kautta asianajajat perustelevat syytetyille niiden tarpeellisuuden.

Oikeusjutun oikeusjärjestelmä muistuttaa vahvasti Weberin pessimistisiä kirjoituksia formaalin rationaalisuuden uhkakuvista. Byrokraattinen järjestelmä pyrkii poistamaan toiminnastaan kaikki inhimilliset, irrationaaliset ja emotionaaliset piirteet, joita ei ole mahdollista muuttaa mitattavaan muotoon (Saaristo & Jokinen 2004, 47). Jäljelle jää organisaatio, joka näyttää sisältä päin rationaaliselta, mutta kansalaisen silmissä irrationaaliselta. Toiminnan legitimointi perustuu organisaation omien käytäntöjen noudattamiseen eivätkä inhimillisen elämän normit ja

moraalikäsitykset vaikuta asioiden käsittelyyn. Lakijärjestelmän ei tarvitse ansaita toimintansa oikeutusta itsensä ulkopuolelta. Sen rationaalisuus ja legitimitetti perustuu organisaation omaan asemaan ja vallitseviin lakeihin ja käytäntöihin. (Litowitz 2011, 57–58.)

Kafka vie Oikeusjutussa pessimistisen näkemyksen modernia lakia ja organisaatioita kohtaan vielä Weberiäkin pidemmälle. Satiirin keinoin hän lisää byrokraattisiin järjestelmiin järjettömiltä tuntuvia piirteitä, jotka korostavat oikeusprosessin ahdistavuutta ja painajaismaista tunnelmaa. Kafkamaisuus rakentuu K:n kamppailua ympäröivistä olosuhteista, jotka ilmenevät monessa muodossa. Läpäisemättömiltä tuntuvien järjestelmien ahdistavuutta korostetaan fyysisillä elementeillä. Aina, kun K menee virkamiesten kanslioiden lähettyville, ilma muuttuu niin sakeaksi ja ahdistavaksi, että hänen on pakko poistua muualle. (Kafka 2011.) Kansliat eivät sijaitse vain yhdessä tietyssä virastossa, vaan niitä löytyy kaikkialta, kuten taidemaalari K:lle selittää:

Tuomioistuinten kanslioitahan on melkein jokaisella ullakolla, miksi niitä ei olisi nimenomaan täällä? (Em., 154.)

Oikeusjärjestelmä ja tuomioistuimet ympäröivät K:n elämän eikä hän ei pääse niitä pakoon. Käytäntöjen ja prosessien vaikeaselkoisuuden lisäksi K:n on hankalaa seurata juttunsa edistymistä myös fyysisesti. Vaikka tuomioistuinten kanslioita on joka paikassa, K ei tiedä, kuka hänen juttuaan käsittelee ja missä rakennuksessa. Oikeusjärjestelmän läpinäkymättömyys korostuu kirjassa näiden fyysisten piirteiden myötä, jotka luovat ahdistavan ja irrationaalista vaikuttavan tunnelman.

7.2.2. Kansalaisten ja virkamiesten välinen suhde

Oikeusjutussa organisaatioiden valtaa ja auktoriteetteja tarkastellaan bottom-up näkökulmasta. Kirjassa kuvataan sitä, minkälaiselta byrokratiakoneisto näyttää, kun toimintaa tarkastellaan kansalaisen perspektiivistä. (Warner 2007, 1028.) Oikeusjutussa on muutamia tilanteita, joissa K on tekemisissä suoraan virkamiesten kanssa, mutta suurimman osan tiedoista K saa organisaation ympärillä olevien epävirallisten toimijoiden kautta. Kuva virkamiesten toimintatavoista ja tuomioistuinten käytännöistä rakentuu näiden kertomusten varaan. Tässä yhteydessä onkin aiheellista pohtia sitä, kuinka todenmukainen tämä kuva oikeasti on? Organisaation toiminnan tarkastelu sisältä käsin voisi antaa asioista hyvin erilaisen kuvan. Virkamiehet, joita K matkallaan kohtaa, korostavat lain erehtymättömyyttä ja järjestelmän rationaalisuutta. Kuten pidätystilanteesta käy ilmi, vartijat ja tarkastaja eivät välttämättä tiedä syitä toiminnan takana, mutta he luottavat siihen, että määräysten antaja on niistä perillä. Vastuu toiminnan oikeellisuudesta on ylempänä, ja alempien virkamiesten vastuulla on vain noudattaa annettuja käskyjä. (Kafka 2011.)

Oikeusjutun oikeusjärjestelmä on vieraantunut kansalaisten arkielämästä ja tämän seurauksena virkamiesten ja kansalaisten välinen kommunikaatio on hankalaa. Kansalaiset pyrkivät ymmärtämään järjestelmän toimintaa inhimilliselle elämälle tyypillisten säännönmukaisuuksien ja päättelyketjujen kautta, virkamiehet puolestaan toimivat organisaation sisäisen logiikan mukaisesti. Näiden kahden eri maailman yhteentörmäykset aiheuttavat hankaluuksia kansalaisten lisäksi myös rajapinnassa toimiville alemmille virkamiehille. He ovat ikään kuin puristuksissa kahden eri maailman välillä. Tämä tulee ilmi vartijoiden ärtymyksen kautta, kun K ei tyydy heidän selityksiinsä, vaan vaatii enemmän tietoja (Kafka 2011, 9).

Oikeusjärjestelmän ja kansalaisten arkielämän rajapinnalla toimivat virkamiehet ovat kosketuksessa inhimilliseen elämään, mutta muiden virkamiesten vieraantuminen on vielä astetta suurempaa, kuten seuraavasta sitaatista käy ilmi:

Viranomaiset ovat vailla yhteyttä väestöön - - he [ovat] jatkuvasti, päivin ja öin, lakiansa puristuksessa, eikä heillä ole oikeata tajua inhimillisistä suhteista, ja tämä puute tuntuu heissä hyvin raskaasti... (Kafka 2011, 112).

Vieraantuminen aiheuttaa virkamiehissä ahdistusta ja epätoivoa (Kafka 2011, 112). Kirjassa kerrotaan, kuinka virkamiehet tulevat usein kysymään neuvoa asianajajilta silloin kun eteen tulee jokin inhimillistä elämää koskettava asia. Vastavuoroisesti he antavat näissä tapaamisissa tietoja oikeusjutuista. Alempien virkamiesten tiedot ovat kuitenkin rajallisia, koska oikeudenkäynnit ovat salaisia myös heille:

[he] tuskin koskaan voivat täydellisesti seurata niiden oikeusjuttujen kehitystä, joita he joutuvat käsittelemään, oikeusjuttu ilmaantuu siis heidän näköpiiriinsä ilman että he useinkaan tietävät mistä se tulee, ja se jatkuu ilman että he tietävät minne se on menossa. (Em., 113.)

Oikeusjutun oikeusjärjestelmä ei ole siis läpinäkyvä edes sen sisällä toimiville virkamiehille. Tuomioistuimissa ja virastoissa vallitsee tarkka hierarkia eikä tietoja annetta ylemmiltä tahoilta alaspäin:

Oikeuden arvojärjestyksen porrastus on ääretön eikä sitä voi käsittää edes asioista muuten perillä oleva (em., 112).

7.3. Verkostot

Oikeusjutussa epäviralliset verkostot ovat tärkeässä osassa. Virallisten käytäntöjen ja prosessien monimutkaisuus pakottaa K:n turvautumaan muiden ihmisten apuun. Virkamiesten haluttomuus antaa tietoja on yleisessä tiedossa, ja K:n lisäksi kirjassa on useita muita syytettyjä, jotka yrittävät epätoivoisesti puolustaa itseään ja voittaa omia oikeusjuttujaan.

7.3.1 Asianajajat

Tavallisesti asianajajat ovat olennainen osa oikeusjärjestelmien rakennetta. Syytetyt ovat syyttömiä kunnes toisin todistetaan, ja asianajajan tehtävä on puolustaa syytettyä. Oikeusjutussa asetelma on päinvastainen. Tämä tulee esille jo kirjan alussa, kun K pyrkii kyseenalaistamaan syyllisyyttään. Vartijan vastaus kiteyttää sen, kuinka vaikeaa syyttömyyttä on todistaa:

Huomaatko Willem, hän myöntää, ettei tunne lakia, mutta väittää samalla olevansa syytön (Kafka 2011, 10).

Toteamuksessa ei sinänsä ole mitään ihmeellistä, koska tietämättömyys ei yleensä ole toimiva puolustus, kun lakia on rikottu. Kansalaisten velvollisuus on tuntea heitä koskevat lait, ja niiden tahaton rikkominen tulkitaan yleensä huolimattomuudeksi, joka ei ole oikeusjärjestelmän vaan yksilön vastuulla. Oikeusjutussa tilanne on kuitenkin poikkeuksellinen, koska järjestelmä on käytännössä läpäisemätön, ja lait ovat yksilön ulottumattomissa. Kirjassa korostetaan, että laki on erehtymätön ja avoin, mutta virkamiehet toimivat portinvartijoina lakien edessä eivätkä anna siitä juuri mitään tietoja. (Kafka 2011, 200.)

Oikeusjutussa asianajajat eivät kuulu viralliseen oikeusjärjestelmään. Laki ei virallisesti hyväksy puolustusta, vaan ainoastaan sietää sen tietyin rajoituksin. Puolustus ei saa olla mukana kuulusteluissa, vaan asianajajien tulee heti kuulustelun jälkeen pyrkiä saamaan kaikki yksityiskohdat syytetyltä suullisesti.

Puolustus halutaan mahdollisimman tarkoin eristää jutusta, kaiken tulee riippua syytetystä itsestään (em., 110).

Oikeusjärjestelmän näkökulmasta kaikki vastuu on syytetyllä itsellään. Syytetyn tulee itse löytää keinot puolustaa itseään eikä virkamiesten tehtävänä ole mahdollistaa näitä keinoja. Virkamiesten vastuulla on ainoastaan lakien noudattaminen ja organisaation tavoitteiden ja päämäärien saavuttaminen. Näihin tavoitteisiin ei kuulu kansalaisten oikeuksien puolustaminen, koska lait eivät sitä edellytä. Oikeusjärjestelmän näkökulmasta hierarkkinen ja oikeudellinen vastuu ovat kaikkein tärkeimpiä vastuutyyppejä, ja moraalinen vastuu on niille alisteinen.

Asianajajien välttämättömyyttä korostetaan kirjassa jatkuvasti siitä huolimatta, että heitä ei tunnusteta oikeusjärjestelmän virallisiksi toimijoiksi. Asianajajat ovat olennainen osa sitä epävirallisten toimijoiden verkostoa, jotka mahdollistavat syytettyjen toiminnan läpäisemättömiltä vaikuttavien rakenteiden puitteissa. Asianajajat pyrkivät vaikuttamaan oikeusjutun kulkuun kyseenalaisilla keinoilla, jotka muistuttavat hyvä veli -verkostoille tyypillisiä toimintatapoja (Salminen & Mäntysalo 2013, 23):

Tärkeimpänä pysyvät - - asianajajien henkilökohtaiset suhteet, niihin nojautuu puolustuksen varsinainen merkitys (Kafka 2011, 110).

...oikeuden kaikkein alin organisaatio [ei] ole aivan täydellinen - - syytetty saattaa kohdata velvollisuutensa unohtaneita ja lahjottavia virkailijoita, mikä - - merkitsee sitä, että oikeuden ankarasti suljettuun piiriin jää aukkoja. Näihin aukkoihin tunkeutuu - - suurin osa asianajajista, näissä asioissa lahjotaan ja urkitaan - - entisinä aikoina sattui jopa asiakirjojen varkauksia. (Em., 110–111.)

Lahjonta ja henkilökohtaiset palvelukset viittaavat suoraan hallinnon korruptioon ja moraaliseen rappioon. Oman edun tavoittelu lahjusten kautta tulee esille jo pidätystilanteessa, kuten myös siihen ajavat syyt: maan tapa ja huono palkka. Tämänkaltaiset organisaatioihin institutionalisoituneet sosiaaliset käytänteet muodostavat epävirallisen normiverkoston, joka toimii virallisten sääntöjen rinnalla. Oikeusjutun kaltaisen kansalaisia alistavan järjestelmän kohdalla voidaan myös kysyä, kokevatko virkamiehet toimivansa oikein rikkoessaan sääntöjä? Henkilökohtaisen hyödyn lisäksi he samalla auttavat syytettyjä antaessaan tietoja heidän oikeusjuttujensa sisällöstä. Tätä puolta ei tuoda kirjassa esille, joten toiminnan motiivit jäävät siltä osin avoimiksi.

Asianajajien ja virkamiesten suhde rakentuu sekä yksilöiden että roolien kautta. Roolien rakentumista voidaan tarkastella strukturalismin peruskysymyksen kautta: ovatko asianajajien ja virkamiesten roolit oikeusjärjestelmän rakenteen myötä syntyneitä institutionalisoituneiden käyttäytymisodotusten kokonaisuuksia, vai onko rooleissa tapahtuva toiminta muokannut oikeusjärjestelmän rakenteen nykyiseen muotoonsa? Sen sijaan, että päätyisi jompaankumpaan selitysmalliin, voi rakentumista tarkastella rakenteiden kaksitahoisuuden kautta. Sekä roolit että oikeusjärjestelmä ovat sekä inhimillisen toiminnan tulos että niiden syntymisen edellytys. Virkamiehet toimivat rakenteiden mukaisesti ja samalla ylläpitävät rakenteita omalla toiminnallaan (Giddens 2009, 89.)

Roolien lisäksi asianajajien ja virkamiesten yksilölliset ominaisuudet vaikuttavat henkilökohtaisten suhteiden luomiseen. Oikeusjutussa puhutaan huippuasianajajista, joiden ei tarvitse itse käydä urkkimassa tietoja, vaan heidän maineensa ja kokemuksensa ansiosta virkamiehet tulevat itse heidän luokseen tuomaan asiakirjoja. (Kafka 2011, 111.) Ei ole siis samantekevää, kuka asianajaja juttua hoitaa, vaan oikeusjutun edistyminen on huomattavasti todennäköisempää, jos onnistuu saamaan arvostetun asianajajan. Tämä ei toki ole vain Oikeusjutulle tyypillinen piirre vaan sama pätee todellisessa elämässäkin. Ero on kuitenkin niissä keinoissa ja suhteissa, joita asianajajat Oikeusjutun miljöössä käyttävät hyväkseen. Heidän ja virkamiesten suhteista on tunnistettavissa ainakin suosintaan, kronyismiin ja kleptokratiaan viittaavia hyvä veli -verkostojen muotoja. Suosintaa on myötämielisyys tiettyjen syytettyjen tapauksien käsittelyssä sen perusteella, että puolustajana on arvostettu asianajaja. Kronyismia on pitkäaikaisten, tässä tapauksessa kollegiaalisten suhteiden käyttäminen niin, että muut osapuolet jäävät tiedon jakamisen ulkopuolelle. Oikeusjutussa koko oikeusjärjestelmän toiminta muistuttaa kleptokratiaa, jossa demokratian puutteita käytetään hyväksi. Valta halutaan pitää organisaatiolla itsellään eikä virkamieskunnan ulkopuolisille toimijoille anneta mahdollisuuksia osallistua päätöksentekoon. (Salminen & Mäntyselä 2013, 23; Kafka 2011, 108–114.)

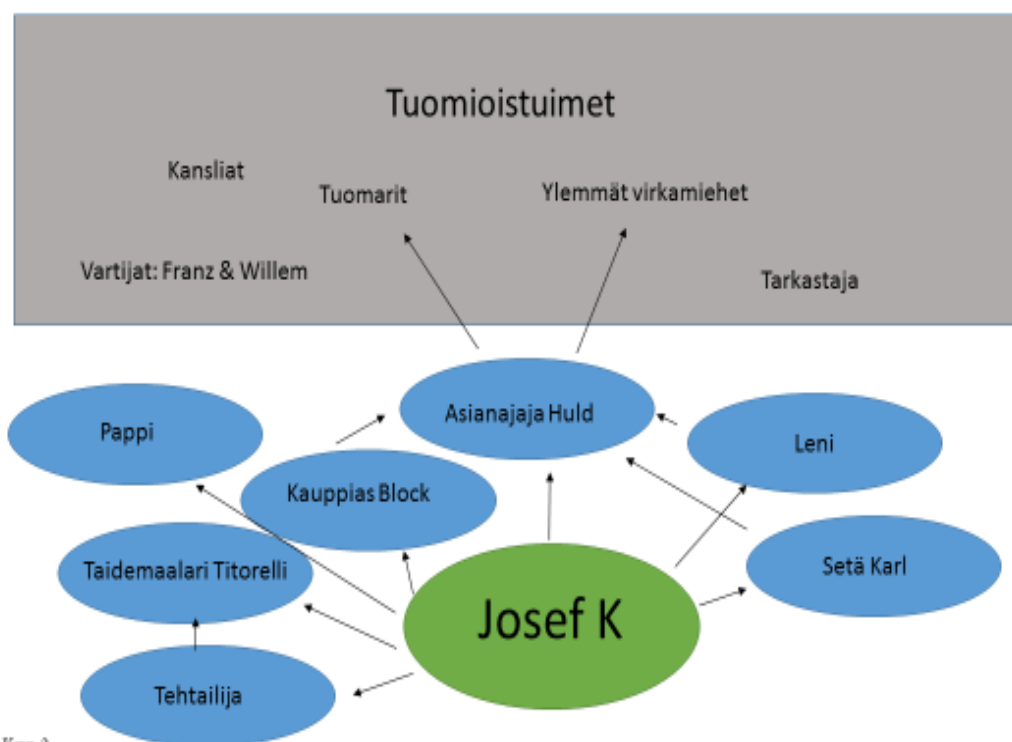
7.3.2. Verkostot ja sensemaking -teoria

Ihmisten tiedonhankintaa ja asioiden merkityksellistämistä kuvaava sensemaking -teoria (ks. luku 5.3.) tuo mielenkiintoisen näkökulman Oikeusjutun tarkasteluun. Yrittäessään selvittää oikeusjuttuun liittyviä asioita K kohtaa jatkuvasti kuiluja, joiden ylittämiseksi hän tarvitsee tietoja. Tiedon saaminen viralliselta taholta osoittautuu mahdottomaksi tehtäväksi, joten päästäkseen kuilujen yli K:n on turvauduttava oikeusjärjestelmän ympärillä oleviin epävirallisiin verkostoihin. Asianajajien lisäksi kirjassa on lukuisia muita henkilöitä, joilta K saa tietoja. Suurin osa oikeusjärjestelmää koskevista tiedoista tulee esille näiden henkilöiden kertomuksista ja kokemuksista. Ongelmana epävirallisten verkostojen kautta saaduissa tiedoissa on niiden monitulkintaisuus ja ristiriitaisuus, mikä tulee kirjassa esille useaan otteeseen. (Kafka 2011.)

K luo kirjassa itselleen auttajien verkoston, johon kuuluvat asianajaja Huldin lisäksi K:n setä Karl, asianajajan palvelija Leni, tehtailija, taidemaalari Tirorelli, kauppias Block sekä pappi. K kohtaa kirjassa myös muita syytettyjä ja henkilöitä, joilta hän saa tietoja. Yhteisenä tekijänä auttajilla ovat linkit oikeusjärjestelmään, joita K pyrkii käyttämään hyväkseen. Esimerkiksi taidemaalarin tehtävänä on maalata tauluja tuomareista. Hänen asemansa ja suhteensa tuomioistuimeen on periytynyt suvun mukana, ja vaikka kyseessä ei ole tunnustettu asema, se on silti merkittävä:

...minä olen tuomioistuimen luottamusmies. - -. Useinhan tunnustamattomat asemat ovat vaikutusvaltaisempia kuin tunnustetut. Niin on laita minunkin kohdallani. (Kafka 2011, 138–139.)

Auttamisverkoston jäsenet ovat linkittyneitä toisiinsa. Verkoston solmukohtana on asianajaja Huld, jolla on myös suhteita tuomioistuimen palveluksessa oleviin virkamiehiin. K:n Karl setä on asianajajan ystävä kouluajoilta, ja hän ohjaa K:n tämän puheille. Leni on puolestaan asianajajan palvelustyttö, ja kauppias Block yksi asianajan asiakkaista. Tehtailija tulee tapaamaan K:ta hänen työpaikalleen ja neuvoo häntä taidemaalari Titorellin luokse, joka on jo aiemmin kuullut K:n oikeusjutusta. (Kafka 2011.) Verkostot on kuvattu alla olevassa kuvassa:

Kuva 2.

Kirjassa on myös muita henkilöitä, mutta kuvassa on esiteltyä tämän tutkimuksen kannalta keskeiset henkilöt. Verkoston jäseniltä K saa tietoja eri näkökulmista riippuen auttajan asemasta ja suhteesta oikeusjärjestelmään. Eri näkökulmat tuovat kuitenkin esille kertomusten monitulkintaisuuden, mikä vaikeuttaa kognitiivisten kuilujen ylittämistä. Sen sijaan, että K pääsisi kuilujen ylitse, hän huomaa niiden vain kasvavan sitä mukaa, kun uutta tietoa tulee. Ratkaisujen löytämisen sijaan K ajautuu yhä syvemmälle organisaation labyrintteihin. (Munro & Huber 2011, 534.) Auttajat, kuten esimerkiksi taidemaalari alla olevassa sitaatissa, luovat jatkuvasti toivoa ratkaisujen löytymisestä:

Teillä ei ilmeisesti vielä ole yleiskäsitystä tuomioistuimesta. - - ... se onkin teidän kannaltanne tarpeetonta, koska kerran olette syytön. Vain minä voin päästä teidät pätkähästä. (Kafka 2011, 141.)

K ei turvaudu vain yhteen auttajaan ja hänen neuvoihinsa, vaan hän haluaa itse oman järkeilynsä avulla päästä kuilujen yli. Auttajien luoma toivo ja K:n sinnikkyys ajavat häntä jatkuvasti eteenpäin. Sensemaking-teorian ongelmana on Oikeusjutussa se, että K ei tyydy saamiinsa vastauksiin samalla tavalla kuin muut syytetyt. Hän uskoo vakaasti, että perimmäiset vastaukset ovat löydettävissä ja että ongelmiin on olemassa järkevät ratkaisut. Organisaatioissa kognitiivisten kuilujen ylittäminen on mahdollista myös väärin ja puutteellisten tietojen avulla. Usein päätöksen tekeminen voi olla itseisarvo jo sinänsä, koska se ajaa ihmistä eteenpäin. Jos tietoa oikeasta toimintatavasta ei ole saatavilla, voi olla järkevää kokeilla todennäköisintä toimintatapaa ja lisätä tietoa toiminnan kautta. Virheistä oppiminen voi auttaa ongelmien hahmottamista ja väärät toimintatavat opettavat välttämään samankaltaisia virheitä jatkossa. Kirjassa tämä logiikka ei toimi, koska virheellisten tietojen kautta K ajautuu syvemmälle ongelmien vyyhtiin sen sijaan, että hän pääsisi lähemmäs ratkaisuja. (Munro & Huber 2011, 536.)

K:n itsepäisyys ja suuri itseluottamus estävät häntä luottamasta muiden neuvoihin. Vastoin kaikkia neuvoja K erottaa oman asianajajansa, koska hän kokee pystyvänsä ratkaisemaan itse omat ongelmansa. Sinä aikana, kun asianajaja oli vastuussa hänen oikeusjuttunsa hoitamisesta, K ei saanut mitään todisteita jutun etenemisestä. Erottaessaan asianajan hän pyrkii saamaan itselleen hallinnan tunteen takaisin ja poistamaan tietämättömyyden aiheuttaman ahdistuksen. (Kafka 2011, 174–178.)

7.3.3. Verkostot ja vastuu

Oikeusjutussa virkamiehillä on hyvin viralliset ja tarkoin määritellyt roolit. Etenkin ylempien virkamiesten kuvaillaan olevan hyvin tunnollisia, ahkeria ja arvostettuja ihmisiä, jotka noudattavat tarkoin kaikkia organisaation toimintatapoja. (Kafka 2011.) Kirjan kuvauksissa professionaalinen, hierarkkinen ja oikeudellinen vastuu nousevat vastuutyypeistä vahvimmin esille (Petter 2005, 210). Professionaalinen vastuu ja organisaation käytännöt voivat olla ristiriidassa keskenään. Esimerkiksi Suomessa lääkäreillä ja asianajajilla on ammattikunnan sisällä omat eettiset ohjeet, jotka ohjaavat toimintaa organisaatiosta riippumatta (Lääkäriliiton Internetsivut; Asianajajaliiton Internetsivut). Oikeusjutussa virkamiesten professionaalinen vastuu on punoutunut yhteen hierarkkisen ja oikeudellisen vastuun kanssa. Vastuu on sidottu virallisiin sääntöihin ja lakeihin. Käytännön työssä epäviralliset käytännöt ja verkostot ovat merkittävässä osassa, mutta niiden tarkoituksena on

palvella virkamiesten omia tarkoitusperiä kansalaisten auttamisen sijaan. Organisaation käytäntöjen vaikeaselkoisuus ja vieraantuminen arkielämästä tekevät syytettyjen asemasta hankalan. (Kafka 2011.)

Moraalista vastuuta, solidaarisuutta ja auttamishalua löytyy Oikeusjutussa virallisten organisaatorakenteiden ulkopuolelta. Auttamisverkostoissa toimivat ihmiset ovat ystävällisiä, ja he luovat kirjassa kontrastia koneen lailla toimivan byrokratian ja arkielämän välille. K:n tapaamat ihmiset ovat valmiita auttamaan vapaaehtoisesti ja ottamaan vastuulleen oikeusjuttuun liittyvien ongelmien ratkaisemisen. K ei kuitenkaan hyväksy apua sellaisenaan, vaan hän pyrkii käyttämään saamiaan tietoja omiin tarkoituksiinsa. Muiden syytettyjen kautta saatu apu ja yhteistyön tekeminen on myös ongelmallista:

Yhdessä ei tuomioistuinta vastaan voi ajaa lävitse mitään. Jokainen tapaus tutkitaan erillisenä, onhan tämä tuomioistuin mitä huolellisin. - - ...vain yksityinen saavuttaa toisinaan jotakin salassa; ja vasta kun tämä on saavutettu, saavat muut siitä tiedon; kukaan ei tiedä miten se on tapahtunut. Ei siis ole olemassa mitään yhteisyyttä... (Kafka 2011, 164.)

8. JOHTOPÄÄTÖKSET JA POHDINTA

Tutkimuksen ensimmäisenä tavoitteena oli selvittää, minkälaisia vastuun muotoja Oikeusjutusta on löydettävissä. Vastuuta tarkasteltiin erityisesti Petterin (2005, 210) vastuujaoittelun kautta. Vastuutyyppeiden tunnistamisen lisäksi analyysissä tarkasteltiin vastuun rakentumista mikro-, meso- ja makrotasoilla.

Ensimmäisenä teemana analyysissä oli pidätystilanne, jossa vartijat ja tarkastaja tulevat K:n asunnolle. Vartijoiden ja tarkastajan käyttäytyminen on tilanteessa hyvin muodollista, ja vastuun muodoista keskiössä ovat hierarkkinen ja oikeudellinen vastuu. Tärkeintä tilanteessa on noudattaa annettuja määräyksiä ja lakia. Vastuu rakentuu institutionalisoituneiden roolien kautta ja yksilöllinen vastuu kätketään näihin rooleihin. Näissä vastuun muodoissa autonomian taso on pieni, eikä yksilölliselle harkinnalle jää suurta osaa (Petter 2005, 210). Tekojen eettisyyden pohtiminen ei ole tarpeellista, koska toimijat luottavat ylempien virkamiesten ja lain erehtymättömyyteen. Virkamiehet ovat jääneet moraalikehityksessä konventionaaliseen tasolle, jossa syvempi pohdinta sääntöjen oikeellisuudesta jää puuttumaan (Helkama 2009, 169; Kohlberg 1984). Auktoriteetteihin ja lakeihin luottaminen on välttämätöntä organisaatioiden toiminnan kannalta. Jokaisen käskyn kyseenalaistaminen, ja perusteluiden etsiminen on hidasta ja tehotonta. Sokealla sääntöjen noudattamisella voi kuitenkin olla kohtalokkaita seurauksia, kuten historia todistaa. Vastuullisuus tulisi ymmärtää hyveeksi, jolloin toimintaan sisältyy jatkuvaa itsereflektointia ja pohdintaa tekojen seurauksista (Bovens 1998, 25). Virkamiesten tulisikin pyrkiä moraalinkehityksessä kohti postkonventionaalista tasoa, jossa säännöt ymmärretään sosiaalisiksi sopimuksiksi, joilla on syvempi tarkoitus (Helkama 2009, 169; Kohlberg 1984).

Auktoriteettien voimaa ja tottelevaisuutta on tutkittu erilaisilla koeasetelmilla. Kuuluisimpia näistä ovat Stanley Milgramin sähköiskukokeet ja Philip Zimbardon johdolla toteutetut Stanfordin vankilakokeet. Milgramin kokeen yhtenä tarkoituksena oli auttaa ymmärtämään, miten natsit pystyivät tottelemaan annettuja määräyksiä ja tappamaan miljoonia juutalaisia. Kokeessa koehenkilön käskettiin antaa opiskelijalle sähköiskuja vääristä vastauksista. Sähköiskun voimakkuus kasvoi koko ajan, ja koehenkilöt olivat tietoisia, että viimeiset iskut aiheuttaisivat todennäköisesti vakavia vammoja. Kokeenvalvojan tiukkojen määräysten myötä he kuitenkin tottelivat eivätkä välittäneet opiskelijana esiintyneen näyttelijän tuskanhuudoista. Milgram tulkitse tottelemisen hierarkkisiin organisaatioihin liittyväksi piirteeksi, jossa vastuu siirretään ylemmille tasoille. (Hewstone, Stroebe & Jonas 2008, 239–240.) Vartijoiden ja tarkastajan käyttäytymistä pidätystilanteessa voi pyrkiä ymmärtämään tämän koeasetelman pohjalta. Vaikka he eivät tiedä

pidätyksen syytä, he luottavat hierarkkisen organisaation ylemmiltä tasoilta annettuihin määräyksiin ja tottelevat niitä.

Myös rooleilla on käyttäytymistä ohjaava vaikutus pidätystilanteessa. Rooleissa toimimista ohjaavat niihin liitetyt käyttäytymisodotukset, jotka tulevat esille vuorovaikutuksen kautta. Vartijan rooliin liittyy tietynlaisia sosiaalisia normeja, jotka ovat yleisesti tiedostettuja. (Saaristo & Jokinen 2004, 76–78.) Stanfordin vankilakokeessa koehenkilöinä oli 24 miesopiskelijaa, joista puolet määrättiin esittämään vankeja ja puolet vanginvartioija. Vanginvartijoille ei annettu mitään tarkkoja ohjeita, kuinka heidän tulisi rooliaan toteuttaa. Heidän piti ainoastaan pitää yllä kuria ja järjestystä. Koe jouduttiin kuitenkin pian keskeyttämään, koska vanginvartijat alkoivat käyttää yhä raaempia otteita nöyryyttäen ja manipuloiden vankeja. Vartijoiden käyttäytymiseen liittyvät stereotypiat muokkasivat koehenkilöiden omaa toimintaa, ja he alkoivat toteuttaa niitä normeja, joiden he ajattelivat liittyvän esittämäänsä rooliin. (Hewstone, Stroebe & Jonas 2008, 224.) Oikeusjutussa vartijat vetoavat useaan otteeseen siihen, kuinka he ovat vain vartioita eivätkä siitä syystä ole velvollisia antamaan K:lle lisää tietoja. Heidän toiminnassaan tulevat esille myös epäviralliset normit ja rooliodotukset, jotka toimivat vartijan virallisen roolin rinnalla. Vartijoiden tapoihin kuuluu Oikeusjutussa oman hyödyn tavoittelu, joka tulee esille esimerkiksi K:n alusvaatteiden anastamisen kautta. Nämä epäviralliset käytännöt ovat syntyneet vartijoiden välisen vuorovaikutuksen kautta, ja niiden yleisyys tekee teoista hyväksyttäviä: niin on tapana tehdä. Oikeusjutussa esitetyt syyt korruptiiviselle toiminnalle ovat aivan samoja kuin korruptiota käsittelevissä tutkimuksissa esitetyt syyt (ks. esim. Salminen & Mäntysalo 2013, 7–14).

Suomessa virkamiehillä on myös rooliodotuksia ja toimintaa sääteleviä sosiaalisia normeja. Rooleista on kuitenkin pyritty tietoisesti karsimaan pois negatiivisia piirteitä, jotka luovat vääränlaista kuvaa hallinnon ja virkamiesten toiminnasta. Byrokratiaa ja kasvottomuutta kohtaan kohdistettu kritiikki tiedostetaan, ja toimintaa pyritään lähestymään kansalaisten näkökulmasta. Hallinnossa on tarkoituksena vakiinnuttaa säännöiksi tietoisia moraalivalintoja, jotka siellä toimivat ihmiset ovat arvioineet hyväksi. Samalla on kuitenkin tärkeää, että institutionalisoituneet ja jähmettyneet rakenteet asetetaan kyseenalaiseksi, koska myös yhteiskunta kehittyy jatkuvasti. (af Ursin 1993, 11.) Kuluttajavastuu (Petter 2005, 210) on tärkeässä osassa silloin, kun prosessit ja käytännöt pyritään tekemään joustaviksi ja helposti lähestyttäviksi. Tämä vastuutyyppi on Oikeusjutussa hyvin pienessä osassa. Bovensin (1998, 25) tilintekovelvollisuusvastuu käsitetään Oikeusjutussa suppeasti, jolloin tilintekovelvollisuus ei ulotu lakien ja organisaation ulkopuolelle.

Toisena teemana analyysissä oli läpinäkyvyys. Oikeusjutun oikeusjärjestelmä tuntuu läpäisemättömältä eikä K saa juuri minkäänlaista tietoa oikeusjuttunsa yksityiskohdista. Virkamiehet, joiden kanssa K on tekemisissä, eivät itsekään tiedä tarkemmin K:n oikeusjutun sisältöä. Oikeuskäsittelyt ovat salaisia syytetyille ja myös alemmille virkamiehille. Suomessa julkishallinnon toiminnan tulee olla avointa ja tarvittaessa virkamiesten tulee myös neuvoa kansalaisia. Palveluista on laadittava oppaita ja tilastoja, ja ratkaisukäytäntöjen tulee olla julkisia (L 25.5.1999/621, 20 §). Myös oikeudenkäynnin ja siihen liittyvien asiakirjojen tulee olla julkisia, ellei laissa toisin määrätä (L 30.3.2007/370, 1 §). Näillä keinoilla pyritään estämään Oikeusjutun oikeusjärjestelmän kaltainen läpäisemättömyys ja monimutkaisuus.

Läpinäkyvyys ja toiminnan julkisuus ehkäisevät myös mielivaltaista toimintaa ja korruptiota. Kun prosessit ja päätöksentekoperusteet ovat kaikkien nähtävillä, on oman edun tavoittelu hankalampaa. Suosimisesta ja lahjusten ottamisesta jää helposti kiinni, jos toiminta on julkista ja kaikkien vapaasti tarkasteltavissa. Oikeusjutussa lahjusten ottaminen on tavallista vartijoiden keskuudessa, eivätkä kansalaiset tiedä, mitä tuomioistuinten kanslioissa tapahtuu. Lain korostetaan olevan erehtymätön, mutta kansalaisilla ei ole pääsyä lakikirjoituksiin, vaan heidän täytyy luottaa virkamiesten sanaan. Tämän kaltainen järjestelmä mahdollistaa korruptiivisen toiminnan ja tekee oman edun tavoittelusta helpompaa. Toimintaa ei tarvitse perustella muille, päätökset ovat salaisia ja kansalaisten ulottumattomissa.

Oikeusjutussa ei puhuta mitään maan poliittisesta järjestelmästä tai kansalaisten vaikuttamismahdollisuuksista. Läpinäkyvyyden puuttumisen ja lain ulottumattomuuden kautta Kafka maalaa kuvaa suljetusta järjestelmästä, jonka muuttaminen demokraattisen päätöksentekoprosessin kautta on mahdotonta. Lain oikeutusta ei tarvitse perustella kansalaisille, koska järjestelmä perustelee olemassaolonsa omien ehtojensa kautta (Litowitz 2011, 57). Laki, byrokraatia ja oikeusjärjestelmä ulottuvat kaikille elämän osa-alueille, ja ne muistuttavat luonteeltaan enemmän luonnonlakeja kuin sosiaalisesti rakennettuja normijärjestelmiä. Perimmäiset tarkoituksiperät lakien takana ovat karanneet tavoittamattomiin, ja järjestelmän tarkoituksena on ylläpitää omaa toimintaansa. Järjestelmä toimii oman mekaniikkansa mukaan kuin kone, ja sitä ylläpidetään kuin konetta. (Munro & Huber 2012, 530.)

Läpinäkymättömien rakenteiden lisäksi byrokraatioita uhkaa myös vieraantuminen arkielämästä. Organisaation näkökulmasta säännöt voivat olla rationaalisia ja yhteensopivia organisaation tavoitteiden kanssa, mutta kansalaisten silmissä ne voivat vaikuttaa järjettömiltä. Monimutkaisuus ja vaikeaselkoisuus voi tulla vastaan jo pelkästään virkamiesten käyttämien termien ja

sanamuotojen kautta. Oikeusjutussa kuvataan, kuinka lakitekstit ovat erittäin monimutkaisia, ja lakimiesten kirjoittamat vetoamukset sisältävät paljon latinaa (Kafka 2011, 166). Litowitzin (2011, 54) mukaan Weber käytti termiä ”rautainen häkki” kuvaamaan organisaatiota, jonka toiminta on vahvasti sidottu merkityksettömiltä tuntuviin sääntöihin. Virastoissa toimivien virkamiesten näkökulmasta byrokratia voi tuntua rautaiselta häkiltä, joka estää heitä tekemästä ratkaisuja, jotka olisivat heidän oman moraalinsa mukaisesti oikein.

Suomessa esimerkiksi Kela on saanut paljon kritiikkiä osakseen byrokratiasta, joka voi kansalaisten näkökulmasta tuntua kafkamaiselta painajaiselta. Monimutkaisuus ongelmiin on harvoin löydettävissä helppoja ja yksinkertaisia ratkaisuja, ja asioiden käsittely vaatii myös kansalaisilta vastuun ottamista omista asioistaan. Myös Yhdysvaltojen maahanmuuttajien ottamista koskevat käytännöt ovat terroristi-iskujen jälkeen muuttuneet niin monimutkaisiksi ja nöyryyttäväksi, että niitä on usein kuvattu kafkamaisiksi (Warner 2007, 1028). Vastuun paikallistaminen tämän kaltaisissa byrokratioissa ei ole yksinkertaista. Korkea hierarkia ja lukuisat säännöt häivyttävät yksilöllisen vastuun ja siirtävät sen ylemmille tahoille. Ylempien virkamiesten näkökulmasta käytännöt voivat tuntua loogisilta ja oikeilta, mutta heidän näkökulmansa on usein erilainen kuin rajapinnassa työskentelevien henkilöiden. Pelkästään hierarkkisen ja oikeudellisen vastuun kannalta tarkasteluna kaikki toimii moitteettomasti, mutta moraalisen vastuun mukaan ottaminen vaikeuttaa kuviota.

Sartrelainen radikaali vapaus (ks. luku 4.2.1.) voi olla lähestymistapana naiivi, mutta se palauttaa tarkastelun peruskysymysten äärelle. Hierarkiat ja säännöt ovat loppujen lopuksi vain sosiaalisesti luotuja sopimuksia, jotka ovat muutettavissa. Organisaatioiden toiminnan kannalta sääntöjen ja ohjeiden totteleminen on välttämätöntä. Vaikka työntekijä ei kaikkia sääntöjä ja käytäntöjä ymmärtäisikään, on inhimillistä toimia niiden mukaisesti, koska jatkuva kyseenalaistaminen ja perustelujen hakeminen on raskasta. Ihmiselle jää kuitenkin aina vapaus valita, toimiiko hän vallitsevien käytänteiden mukaisesti vai ei. Hallinnoissa ja yhteiskunnissa ympäri maailman esiintyy jatkuvasti korruptiota, epärehellisyyttä ja ihmisoikeuksia loukkaavaa toimintaa. Pilliin puhaltajia (whistleblower) tarvitaan, jotta eettisesti kyseenalainen toiminta tulee näkyväksi. Auktoriteettien vastustaminen ja yksilöllisen vastuun ottaminen ei ole kuitenkaan helppoa, kuten Milgramin sähköiskukokeesta käy ilmi. Erityisen haastava on tilanne, jossa maan ylin johto toimii eettisesti arveluttavalla tavalla: esimerkiksi Venäjän ja Kiinan sisäisiin ihmisoikeusrikkomuksiin on yhden ihmisen vaikea puuttua kehitysmaista puhumattakaan. Yksilön on kuitenkin mahdollista ottaa suurta vastuuta ja saada sitä kautta isojakin muutoksia aikaan. Esimerkiksi yhdysvaltalainen Edward Snowden kyseenalaisti maansa tiedustelupalvelun toiminnan oikeellisuuden, ja vuoti salaisia

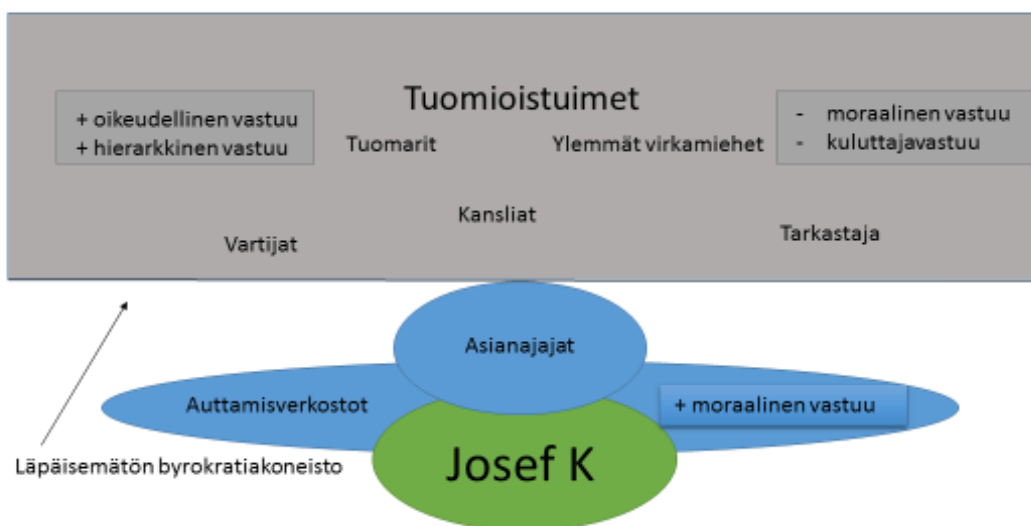
asiakirjoja tiedostusvälineille. Vuodetut tiedot saivat suurta huomiota ympäri maailmaa, ja tiedustelupalvelun oikeudesta urkkia kansalaisten tietoja käydään yhä suurta keskustelua. (The Guardian -lehden Internetsivut.) Tämän kaltaiset esiintulot, jotka saavat suurta julkisuutta, pakottavat hallintoa miettimään uudestaan omia toimintatapojaan.

Kolmantena teemana analyysissä olivat verkostot. Läpäisemättömän byrokratian takia K:n on turvauduttava oikeusjärjestelmän ulkopuolella olevien ihmisten apuun. Virkamiesten vastuu rajoittuu Oikeusjutussa lakien noudattamiseen ja hierarkkisiin komentoketjuihin. Kiinteimmin oikeusjärjestelmän kanssa ovat tekemisissä asianajajat, joiden varaan useat syytetyt uskovat puolustuksensa. K ei kuitenkaan tyydy pelkästään asianajajan apuun, vaan hän haluaa ottaa itse vastuuta oikeusjuttunsa etenemisestä. K luottaa omaan järkeensä ja siihen, että kaikelle on löydettävissä looginen selitys. Tiedonhankinnan esteenä olevia kuiluja ei ole kuitenkaan mahdollista ylittää, vaan lisää kuiluja tulee vastaan kaikkialla.

Virkamiesten sosiaalisten suhteiden ja verkostojen tarkoituksena on edistää heidän omaa toimintaansa. Syytettyjen kanssa asiointi on toisarvoista, ja tietoja hankitaan asianajajien kautta, jotka puolestaan saavat vastapalveluksena salaisia tietoja oikeusjutuista. Tietoja ei vaihdeta kenen tahansa toimijoiden kesken, vaan henkilökohtaiset meriitit ja arvostus ovat tärkeässä osassa. Syytetyt ovat tietämättömiä omien oikeusjuttujensa etenemisestä, ja ratkaisuperusteetkin pysyvät salassa. Kafka lähestyy oikeusjärjestelmää alistetun kansalaisten näkökulmasta ja tuo esille yksipuolisen vallankäytön riskit todellisuudesta vieraantuneessa byrokratiassa. Virkamiehet toimivat virallisten verkostojen portinvartijoina, eikä asianajajien käyttämisen hyödyistä ole mitään takeita tai todisteita. Oikeusjutussa korostetaan syytetyn vastuuta omasta oikeusjutustaan, mutta vastuun ottaminen tehdään mahdottomaksi. Seurauksena on syytetyn ahdistus ja epätoivo, jota kutsutaan kafkamaiseksi painajaiseksi. Syytetyn asemaa ja vastuiden jakautumista on kuvattu kuvassa 3.

Toisena tutkimuskysymyksenä oli selvittää, mitä annettavaa teoksella on nykyhallintoa koskevalle tutkimukselle? Narratiivisella lähestymistavalla organisaatioteorioihin on omat hyötynsä verrattuna aineiston keräämiseen todellisista organisaatioista. Fiktiivisessä teoksessa voidaan kuvata värikkäästi päähenkilöiden tuntemuksia ja elämää organisaatioissa. Toimintaympäristö voidaan luoda juuri sellaiseksi, kun halutaan, ja henkilöiden toimintaa voidaan analysoida vallitsevien olosuhteiden puitteissa. Fiktiivistä tarinaa voidaan käsitellä ikään kuin se olisi todellista elämää, ja näin päästään analysoimaan tilanteita, joiden tutkiminen olisi todellisessa elämässä vaikeaa. (Munro & Huber 2012, 525.) Kafkan Oikeusjutun tai esimerkiksi Orwellin 1984 -kirjan kaltaisten

dystopioiden tutkiminen on hedelmällistä, koska niiden kautta päästään analysoimaan yhteiskuntia, joissa olosuhteet ovat kansalaisten kannalta hyvin vaikeita ja erilaisia kuin nyky-yhteiskunnissa.

Kuva 3.

Kafkan ja Oikeusjutun merkityksestä hallintotieteellisessä tutkimuksessa kertovat lukuisat tutkimukset (ks. esim. Warner 2007; Munro & Huber 2012; Litowitz 2011; Hodson, Roscigno, Martin & Lopez 2013), joita hänestä on tehty. Myös termin kafkamainen juurtuminen painajaistamaista ja kasvotonta byrokratiaa kuvaavaksi adjektiiviksi kertoo siitä arvostuksesta, jota Kafka edelleen saa osakseen. Oikeusjutun ja Kafkan muiden kirjoitusten yhtäläisyydet Weberin pessimististen näkemysten kanssa modernista laista ja pitkälle rationalisoituneista organisaatioista kertovat Kafka kyvystä havainnoida terävästi yhteiskunnallisia ongelmia ja uhkakuvia. Oikeusjuttu toimii varoittavana esimerkkinä siitä, minkälaisia vaikutuksia kansalaisten elämälle pitkälle rationalisoituneilla ja todellisuudesta vieraantuneilla byrokratioilla voi olla. Bottom up - lähestymistavan kautta kirjassa kuvataan yksilön taistelua byrokratiakoneistoa vastaan. Lukijan näkökulmasta lähestymistapa mahdollistaa K:n ahdistuksen ja epätoivon ymmärtämisen, vaikka Kafka tarkoituksellisesti vieraannuttaakin lukijaa päähenkilöstä tehdessään hänestä ylimielisen ja itsepäisen (Robertson 1987, 94).

Kafka luo Oikeusjutussa satiirin keinoin tarinan, joka haastaa perinteisen käsityksen organisaatioiden ja byrokratioiden toiminnasta (Munro & Huber 2012, 528). Kirjassa oikeusjärjestelmän perimmäiset tavoitteet ovat unohtuneet, ja vaikka alun perin tavoitteena olisikin voinut olla yhteiskuntajärjestyksen ylläpitäminen ja kansalaisten oikeuksien puolustaminen, nämä

tavoitteet ovat kadonneet tosielämästä vieraantuneen järjestelmän sääntöviidakon rattaisiin. Vaikka näin vahvasti elämästä vieraantuneet järjestelmät ovat nykymaailmassa harvinaisia, voi hallinnoista yhtä löytää osa-alueita, joissa on kafkamaisia piirteitä. Näiden piirteiden tunnistaminen on tärkeää, mutta se vaatii asioiden tarkastelua kansalaisten näkökulmasta. Arjesta vieraantuminen estää asioiden realistisen tarkastelun.

Suurimpia puutteita Oikeusjutun oikeusjärjestelmässä ovat läpinäkymätön rakenne ja kuluttajavastuun puuttuminen. K:n oikeusjutun kautta lukija saa kuvan siitä, minkälaista on elää yhteiskunnassa, jossa virkamiesten toiminta ei ole julkista. Nykyhallinnossa kaiken toiminnan tulisi perustua avoimuuteen ja julkisuus on virkamiesten toiminnan itseisarvo. Hyvän hallinnon periaatteisiin kuuluu neuvontavelvollisuus, jolla taataan, että kansalaiset saavat tarvittaessa apua hankalissa tilanteissa. (Harjula 2015.)

Suomalaisessa julkishallinnossa on mekanismeja, joilla pyritään estämään ajautuminen Oikeusjutussa kuvattuun vääristyneeseen järjestelmään. Hyvän hallinnon periaatteet ovat tärkeimpiä keinoja laadukkaan hallinnon takaamiseksi. Hallinnon oikeusperiaatteet velvoittavat virkamiehet toimimaan yhteisten perusarvojen mukaisesti, ja samalla ne antavat liikkumatilaa lakien puitteissa. Lakien noudattaminen ilman niiden soveltamista ohjaavia ohjeita voisi helposti johtaa Oikeusjutun kaltaiseen järjestelmään. (Mäenpää 2003b, 64–65.) Useissa maissa on myös laadittu erikseen eettisiä säännöstöjä virkamiehille (ks. luku 4.2.7.), joilla pyritään vielä varmistamaan julkisen vallankäytön luotettavuus ja eettisyys.

Useissa maissa hallinto ei ole yhtä avoin ja läpinäkyvä kuin Suomessa. Transparency International tekee vuosittain tutkimuksen maiden korruptoituneisuudesta. Pohjoismaat ovat pärjänneet vertailussa todella hyvin, mutta esimerkiksi vieressä oleva Venäjä löytyy vasta listattujen maiden loppupäästä (Transparency Internationalin Internetsivut). Kehitysmaiden hallintojen kehittäminen on yksi hallintotieteen tärkeistä tehtävistä. Kafkamaisten olosuhteiden välttäminen vaatii korruptuneiden maiden virkamiehiltä moraalisen vastuun ottamista. Oikeusjutun kaltaisen teoksen kuvaama dystopia antaa kuvan siitä, kuinka vaikeaa kansalaisten on asioida läpinäkymättömän hallinnon kanssa, jossa virkamiesten vastuulla ei ole kansalaisten oikeuksien turvaaminen. Oikeusjutun lukemisesta olisi hyötyä useille haastavissa olosuhteissa toimiville virkamiehille.

LÄHTEET

Tutkimuskirjallisuus ja tieteelliset artikkelit:

- Allardt, Erik & Littunen, Yrjö 1962: Sosiologian perusteet. Toim. Marjatta Marin. WSOY, Helsinki.
- Anderson, Benedict 2007: Kuvitellut yhteisöt. Nationalismin alkuperän ja leviämisen tarkastelua. (Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism, 1983). 1. painos. Suom. Joel Kuortti. Vastapaino, Tampere.
- Andreski, Stanislav 1983: Max Weber. Capitalism, bureaucracy and religion. George Allen & Unwin Ltd, Lontoo.
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas 1995: Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen, 2. painos. (The Social Construction of reality, 1966). Suom. Vesa Raiskila. Gaudeamus, Helsinki.
- Bovens, Mark 1998: The quest for responsibility. Accountability and citizenship in complex organizations. Cambridge university press, Cambridge.
- Dervin, Breanda 1998: Sense-making theory and practice: an overview of user interests in knowledge seeking and use. Journal of Knowledge Management, Vol. 2 Iss: 2, pp.36 – 46.
- Fiske, John 1992: Merkkien kieli. Johdatus viestinnän tutkimiseen. Vastapaino, Tampere.
- Frankl, Viktor 1981: Ihmisyyden rajalla. (Man's search for meaning, 1959). Suom. Osmo Jokinen ja Eila Sandborg. Otava, Helsinki.
- Gadamer, Hans-Georg 2004: Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa. (Gesammelte Werke, osat 2 ja 4, 1986-1987) Suom. Ismo Nikander. Vastapaino, Tampere.
- Gilman, Sander L. 2005: Franz Kafka. Reaktion Books, Lontoo.
- Goffman, Erving 1971: Arkielämän roolit. (The Presentation of self in everyday life, 1959). Suom. Erkki Puranen. WSOY, Helsinki.
- Hayman, Ronald 1996: K: A Biography of Kafka. Phoenix Giant, Lontoo.
- Helkama, Klaus 2009: Moraalipsykologia. Edita, Helsinki.
- Hewstone, Miles, Stroebe, Wolfgang & Jonas, Klaus 2008: Introduction to Social Psychology. A European Perspective. 4. painos. Blackwell Publishing Ltd, Oxford.
- Hietikko Harri 2008: Valta, johtajuus, tuho ja toivo J.R.R. Tolkienin teoksessa Taru Sormusten Herrasta eli ”Management by Sauron”, Tampereen yliopisto, Tampere.
- Hirsjärvi, Sirkka, Remes, Pirkko & Sajavaara, Paula 2009: Tutki ja kirjoita. 15. painos. Tammi, Helsinki.
- Hodson, Randy, Martin, Andrew W, Lopez, Steven H, & Roscigno, Vincent J. 2012: Rules don't apply: Kafka's insights on bureaucracy. Organization vol 20, 2: 256-278.
- Hodson, Randy, Martin, Andrew W, Lopez, Steven H, & Roscigno, Vincent J. 2013: The ascension of Kafkaesque bureaucracy in private sector organizations. Human Relations vol 66, 9: s.1249-1273.

- Hofstede, Geert, Hofstede, Gert J & Minkov, Michael 2010: Cultures and organizations: software of the mind: intercultural cooperation and its importance for survival. 3. painos. McGraw-Hill, New York.
- Jankkila, Hilka 2008: Kuntatason valta ja vastuu aluekehitystyössä – toimijanäkökulma. Väitöskirja. Lapin yliopisto, Rovaniemi.
- Kafka, Franz 2011: Oikeusjuttu. (Der Prozess, 1925). Suom. Aarno Peromies. Otava, Helsinki.
- Kafka, Franz 1984: Oikeusjuttu. (Der Prozess, 1925). Suom. Aukusti Simojoki. WSOY, Helsinki.
- Kafka, Franz 1963: Der Prozess. Schocken Books Inc, New York City.
- Kivelä, Juhani 1993: Esimiehen vastuun ulottuvuudet. Teoksessa Oulasvirta, Leena (toim.) Julkisen toiminnan eettisiä kysymyksiä. Valtion kehittämiskeskus. Painatuskeskus Oy, Helsinki.
- Käyhkö, Esa 2002: Poliisin julkinen vastuu. Tutkimus poliisin vastuusta erityisesti legitimitietin näkökulmasta. Väitöskirja. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Kohlberg, Lawrence 1984: The Psychology of Moral Development. The Nature and Validity of Moral Stages. Harper & Row, San Francisco.
- Laakso, Seppo 2009: Julkisen hallinnon oikeudellinen sääntely. Teoksessa Ilari Karppi & Lotta-Maria Sinervo (toim.) Governance – uuden hallintatavan jäsentyminen. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Lindstedt, Catharina & Naurin, Daniel 2010: Transparency is not Enough: Making Transparency Effective in Reducing Corruption. International Political Science Review, June 2010; vol. 31, 3: pp. 301–322.
- Litowitz, Douglas 2011: Max Weber and Franz Kafka: A Shared Vision of Modern Law. Law, culture and humanities, vol 7, 1: s. 48-65.
- Maritinez, J. Michael 1998: Law versus Ethics. Reconciling Two Concepts of Public Service Ethics. Administration & Society 29:6, 690–722.
- Moilanen, Timo 1999: Hallinto muuttuu, muuttuuko virkamiesetiikka? Tutkimukset ja selvitykset 7/99. Valtiovarainministeriö. Hallinnon kehittämisosasto. Helsinki.
- Morgan, Gareth 2006: Images of Organisation. SAGE Publications Inc., Thousand Oaks, California.
- Munro, Iain & Huber, Christian 2012: Kafka's mythology: Organization, bureaucracy and the limits of sensemaking. Human Relations vol.65, 4: s. 523-543.
- Mäenpää, Olli 2003: Hallinto-oikeus. WSOY, Helsinki.
- Mäenpää, Olli 2003: Hallintolaki ja hyvän hallinnon takeet. Edita Prima, Helsinki.
- Mäntysalo, Venla & Salminen, Ari 2013: Epäeettisestä tuomittavaan: korruptio ja hyvä veli – verkostot Suomessa. Vaasan yliopisto, Vaasa.
- Nurmi, Timo, Rekiaro, Ilkka, Rekiaro, Päivi & Sorjanen, Timo 2004: Uusi Suomen kielen sivistyssanakirja. Gummerus, Helsinki.

- Otavan iso tietosanakirja 1962. Otava, Helsinki.
- Petter, John 2005: Responsible behavior in bureaucrats. *Public Integrity*, vol 7, no. 3. 197-217.
- Robertson, Ritchie 1987: *Kafka: Judaism, Politics, and Literature*. Clarendon Press, Oxford.
- Saaristo, Kimmo & Jokinen, Kimmo 2004: *Sosiologia*. WSOY, Helsinki.
- Saaristo, Kimmo & Jokinen, Kimmo 2006: *Suomalainen yhteiskunta*, 2. painos. WSOY, Helsinki.
- Saarinen, Esa 1983: *Pelon, inhon ja valinnan filosofia*. Franzine, Tampere.
- Salminen, Ari 2003: Hyvän hallinnon etiikka: kolmen profession arvioita hallinto- ja johtamistyön eettisistä kysymyksistä. Vaasan yliopisto, Vaasa.
- Sarajärvi, Anneli & Tuomi, Jouni 2009: *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. 5. painos. Tammi, Helsinki.
- Stenvall, Jari 1991: *Virkamiehet vanhoissa kotimaisissa elokuvissa*. Julkishallinnon julkaisusarja N:o 1/1992 B. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Temmes, Markku 2005: Pohjoismaiset dekkarit poliisilaitosten todellisuuden kuvaajina. *Hallinnon tutkimus* 3/2005, s.46-66.
- af Ursin, Klaus 1993: *Virkamiesetiikka ja virkamieshyveet*. Teoksessa Oulasvirta, Leena (toim.) *Julkisen toiminnan eettisiä kysymyksiä*. Valtiohallinnon kehittämiskeskus. Painatuskeskus, Helsinki.
- Warner, Malcolm 2007: *Kafka, Weber and organization theory*. *Human Relations* 2007 vol 60, 7, s. 1019-1038.
- Varto, Juha 1991: *Mitä hermeneutiikka on?* Teoksessa Arto Haapala (toim.) *Kirjallisuuden tulkinta ja ymmärtäminen*. VAPK-kustannus, Helsinki.
- Virkamiesetiikka. Selvitys virkamiesetiikan perustasta, nykytilasta ja kehittämisalueista 2000*. Valtiovarainministeriön työryhmämuistio 8/2000. Valtiovarainministeriö, Helsinki.

Internetlähteet:

- Anttila, Pirkko: *Tutkimisen taito ja tiedonhankinta*. Saatavilla [www](http://www.metodix.com/fi/sisallys/01_menetelmat/gfx/gfx_tutkimisen_taito/sisalto) -muodossa: http://www.metodix.com/fi/sisallys/01_menetelmat/gfx/gfx_tutkimisen_taito/sisalto. Luettu 16.4.2015.
- Asianajajaliitto 2013: *Hyvää asianajajatapaa koskevat ohjeet*. Saatavilla [www](http://www.asianajajaliitto.fi/asianajajaliitto/alan_valvonta/hyva_asianajajatapa) -muodossa: http://www.asianajajaliitto.fi/asianajajaliitto/alan_valvonta/hyva_asianajajatapa. Luettu 13.4.2015.
- Gale, Matthew 2009: *Metaphysical Art*. Saatavilla [www](http://www.moma.org/collection/details.php?theme_id=10883&texttype=2) -muodossa: http://www.moma.org/collection/details.php?theme_id=10883&texttype=2. Luettu 13.4.2015.

Harjula, Heikki 2015: Hyvän hallinnon perusteet. Saatavilla www -muodossa:
<http://www.kunnat.net/fi/asiantuntijapalvelut/laki/hallintojuridiikka/paatoksenteko/Hyvan-hallinnon-perusteet/Sivut/default.aspx>. Luettu 13.4.2015.

Kielitoimiston sanakirja 2014. Saatavilla www -muodossa:
<http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/netmot.exe?motportal=80>. Luettu 14.4.2015.

Lääkäriliitto 2015: Eettiset ohjeet. Saatavilla www -muodossa:
<https://www.laakariliitto.fi/edunvalvonta-tyoelama/liiton-ohjeet/eettisen-ohjee/>. Luettu 13.4.2015.

The Guardian: Uutiset. Edward Snowden. Saatavilla www -muodossa:
<http://www.theguardian.com/us-news/edward-snowden>. Luettu 13.4.2015.

THL: Alkoholi, tupakka ja riippuvuudet. Laatutähden taustateoriana hermeneutiikka. Saatavilla www -muodossa: <https://www.thl.fi/fi/web/alkoholi-tupakka-ja-riippuvuudet/ehkaiseva-paihde-tyo/ehkaisevan-paihde-tyon-laatu/laatutahden-kayttoohjeet/laatutahden-taustateoriana-hermeneutiikka>. Luettu 17.4.2015.

Transparency International 2014: korruptioindeksi. Saatavilla www -muodossa:
<http://www.transparency.org/cpi2014/results>. Luettu 13.4.2015.

Lait, asetukset ja sopimukset:

A 23.12.1987/1183. Asetus virkavalasta ja virkavakuutuksesta sekä tuomarivalasta ja tuomarinvakuutuksesta.

Euroopan ihmisoikeussopimus 63/1999 (SopS 85-86/1998).

L 30.3.2007/370. Laki oikeudenkäynnin julkisuudesta yleisissä tuomioistuimissa.

L 11.6.1999/731 Suomen perustuslaki.

L 19.8.1994/750. Valtion virkamieslaki.

Muut lähteet:

Allen, Woody 1977: Annie Hall. Käsikirjoittajat Woody Allen & Marshall Brickman. Yhdysvallat.

Gilligan, Vince 2010: Breaking Bad: Kafkaesque. Kausi 3, jakso 9. Käsikirjoittajat: Peter Gould & George Mastras. Yhdysvallat.